

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Rok Kraigher

Mentor: izr. prof. dr. Mitja Velikonja

Somentor: asist. mag. Milan Brglez

DRUGA EVROPA ALI TRETJI RIM

RUSIJA IN VZHODNA EVROPA:

VPLIVNE SFERE IN CIVILIZACIJSKE DELITVE

Diplomsko delo

Ljubljana 2004

Quod ab initio vitiosum lapsu temporis convalescere nequit

latinski pregovor

Pričujoča naloga je začela nastajati, vendar je žal ni bilo mogoče tudi dokončati pod mentorstvom profesorja S. Južniča, čigar predavanja so me odločilno motivirala skozi celoten študij in navdihnila njegov zaključek na tej fakulteti.

Najlepša hvala novemu mentorju Mitji Velikonji, da me je prijazno sprejel med svoje diplomante in somentorju- sošolcu Milanu Brglezu za vse koristne nasvete in izkazano pomoč tekom in ob koncu študija. Prav tako sem hvaležen vsem drugim, ki so na kakršenkoli način pripomogli k dokončanju mojega dolgoletnega študija, še posebno pa moji mami.

KAZALO

UVOD (in hipoteze)	1
1. OPREDELITEV POJMOV	6
1.1. CIVILIZACIJA	6
1.1.1. Pomen pojma civilizacije v preteklosti in danes	6
1.1.2. Braudelovo pojmovanje civilizacije	7
1.1.3. Huntingtonov pogled na civilizacije	8
1.1.4. Vzhodnoevropska (pravoslavna) civilizacija in načelo sobornosti	9
1.2. EVROPA IN VZHODNA EVROPA	11
1.2.1. Zgodovinski razvoj pojma Evrope	11
1.2.2. Deljenost Evrope in njene vzhodne meje v zgodovini	13
1.2.3. Današnji pojem vzhodne Evrope	15
1.3. VPLIVNE ALI INTERESNE SFERE IN GEOPOLITIKA	16
1.3.1. Opredelitev interesnih (vplivnih) sfer	16
1.3.2. Geopolitika	18
1.3.3. Interesne sfere in koncept ravnotežja moči	20
2. BIZANTINSKA CIVILIZACIJA	21
2.1. DELITEV RIMSKE UNIVERZALNE DRŽAVE	21
2.1.1. Novi Rim	21
2.1.2. Delitev cesarstva	22
2.1.3. Kontinuiteta rimske ideje univerzalne države	23
2.1.4. Vloga krščanske religije	23
2.2. VELIKA SHIZMA MED VZHODNIM IN ZAHODNIM KRŠČANSTVOM	24
2.2.1. Odnos med cesarstvom in cerkvijo	24
2.2.2. Poglobljanje razlik med vzhodno in zahodno tradicijo krščanstva	26
2.2.3. Cerkevni razkol med zahodnim katolištvom in vzhodnim pravoslavljem	27
2.3. VPLIVNE SFERE BIZANCA IN SLOVANI	28
2.3.1. Razselitev Slovanov po vzhodnoevropskem prostoru	29
2.3.2. Misija Cirila in Metoda in pokristjevanje Slovanov	29
2.3.3. Pokristjanjenje Bolgarov in nastanek slovanske pravoslavne kulture	30
2.4. KIJEVSKA RUSIJA	31

2.4.1. Ustanovitev prve ruske države	31
2.4.2. Pokristjanjenje Kijevske Rusije iz Bizanca	32
2.4.3. Razpad Kijevske Rusije in mongolski (tatarski) jarem	33
2.4.4. Razdelitev ruskih ozemelj in litovska nadvlada	35
2.5. PROPAD IN NASLEDSTVO BIZANTINSKEGA CESARSTVA	35
2.5.1 Pretendenti na bizantinsko dediščino: Bolgari, Srbi in Otomanski Turki	36
2.5.2. Turško cesarstvo in institucija "milleta"	37
2.5.3. Florentinska unija in osamosvojitve ruske cerkve	37
2.5.4. Rusija kot dedinja Bizanca	38
3. RUSKI IMPERIJ – »TRETJI RIM«	41
3.1. MOSKOVSKA DRŽAVA IN NASTANEK RUSKEGA CARSTVA	41
3.1.1. Moskovska kneževina in "zbiranje ruskih dežel"	41
3.1.2. Ivan Grozni in pravoslavna ideologija carizma	42
3.1.3. Ustanovitev moskovske patriarhije	43
3.1.4. Poljska država, Brest-Litovska unija in pojav unijatstva	44
3.1.5. Poljska okupacija Rusije	45
3.2. OBLIKOVANJE VSERUSKEGA IMPERIJA	45
3.2.1. Nastop Romanovih in priključitev Ukrajine	45
3.2.2. Osvojitve in kolonizacija Sibirije	46
3.2.3. Peter I. Veliki in začetek evropeizacije Rusije	47
3.2.4. Vojne s Švedi in pridobitev novih ozemelj na Baltiku	48
3.2.5. Institucionalne in družbene reforme v Rusiji	48
3.3. RUSIJA KOT EVROPSKA VELESILA	50
3.3.1. Katarina II. Velika	50
3.3.2. Turške vojne	51
3.3.3. Trojna delitev Poljske in nova širitev proti zahodu	52
3.3.4. Aleksander I.	53
3.3.5. Protinapoleonska koalicija in Sveta aliansa	54
3.3.6. Nikolaj I., "žandar Evrope"	55
3.4. RUSIJA IN NACIONALNO VPRAŠANJE	56
3.4.1. Oblikovanje ruske nacionalne zavesti	56
3.4.2. Politika rusifikacije	57
3.4.3. Poljsko vprašanje	59

3.4.4. Aleksander II. in ozemeljska zaokrožitev imperija	60
3.5. PANSLAVIZEM IN RUSKE INTERESNE SFERE NA BALKANU	62
3.5.1. Panslavizem in (zahodni) Slovani	62
3.5.2. Rusija in slovanofili ter panslavizem	63
3.5.3. Rusko-turška vojna in Sanstefanski mir	63
3.5.4. Berlinski kongres in interesne sfere na Balkanu	65
3.5.5. Zlom Ruskega imperija v prvi svetovni vojni	65
4. SOVJETSKI IMPERIJ: VZPON IN PROPAD	68
4.1. RUSKA REVOLUCIJA IN SOVJETSKA ZVEZA	68
4.1.1. Revolucionarna diktatura v Rusiji	68
4.1.2. Državljska vojna in tuja intervencija	69
4.1.3. Ustanovitev in notranja konsolidacija Sovjetske zveze	70
4.2. SOVJETSKA ZVEZA IN DELITEV INTERESNIH SFER V EVROPI	72
4.2.1. Sovjetsko-nemška delitev vzhodne Evrope (pakt Hitler-Stalin) I. 1939	72
4.2.2. Nemški napad in zavezniška koalicija	73
4.2.3. Okupirane države vzhodne Evrope	74
4.2.4. Delitev interesnih sfer na Balkanu	75
4.2.5. Konferenca v Jalti na Krimu ter povojna ureditev Evrope	76
4.3. OBLIKOVANJE SOVJETSKEGA TABORA V VZHODNI EVROPI	78
4.3.1. Vzhodno-zahodna polarizacija	78
4.3.2. Hladna vojna in izvoz revolucije v vzhodnoevropske dežele	80
4.3.3. Kominform in ekskomunikacija Jugoslavije	81
4.3.4. Politična homogenizacija držav sovjetskega tabora	82
4.3.5. Institucionalizacija sovjetskega bloka (SEV, Varšavski sporazum)	83
4.4. KRIZA IN RAZPAD SOVJETSKEGA IMPERIJA	85
4.4.1. Blokavska monolitnost in (ne)disciplina	85
4.4.2. Kriza sistema realnega socializma v vzhodni Evropi	87
4.4.3. Propad satelitskih režimov in razpad sovjetskega bloka	88
4.4.4. Razpad Sovjetske zveze, Rusija in Skupnost neodvisnih držav	89
4.5. NOVA (STARA) VZHODNA EVROPA	91
4.5.1. (Geo)politični premiki	91
4.5.2. Civilizacijski premiki	92

SKLEP	94
UPORABLJENI VIRI	97
PRILOGE (SEZNAM ZEMLJEVIDOV)	102

UVOD

Moje dolgoletno zanimanje za vzhodnoevropsko geografsko-politično območje v vseh njegovih dimenzijah, med katerimi izstopa še zlasti zavest o etnično-jezikovnem sorodstvu slovanskih narodov, ki na njem prevladujejo, obenem pa je povezana z evidentno sorodnostjo političnega oziroma družbenega sistema, ki ga je do nedavnega obvladoval (skupaj z nekdanjim jugoslovanskim), je motiviralo izbiro tematike mojega diplomskega dela. S propadom socialističnih režimov v vzhodnoevropskih državah je nastal popolnoma nov položaj, ki zahteva ponoven premislek o zgodovinskih in civilizacijskih virih, ki so prispevali k oblikovanju oziroma nastanku vzhodnoevropskega prostora, kakršen je danes, hkrati pa o zgodovinskih paralelah, ki se jih lahko postavi pri tem, še posebno v kontekstu procesov širitve dosežanj zahodnoevropskih integracij na vzhod in vzpostavljanjem novih evropskih meja oz. ločnic med vzhodom in zahodom. Pri mojih sicer izredno širokih in raznolikih zanimanjih pa v kontekstu tematike ne bi bila popolnoma odveč še omemba estetske komponente, kažoče se med drugim v obliki afinitete do vseh vrst zemljevidov oz. tematskih geografskih prikazov in zgodovinskih faktografskih preglednic.

Naznačeni interesi pa so pri meni povezani z več paradoksi, ki so me spremljali vse od začetka študija na tej fakulteti in potrebujejo zato vsaj kratko predstavitev. Prvo protislovje je, da mednarodno-politične razmere, v katerih sem se vpisal na študij mednarodne politologije, v znatni meri pa tudi zaradi njih, že lep čas ne obstajajo več. Realsocialistični oz. komunistični sistem oblasti, ki je vladal v tem geografskem prostoru (s svojo prilagojeno različico tudi pri nas) je bil namreč izredno zanimiv v pogledu diskrepance med proklamiranimi ideali oz. cilji na eni strani in precej drugačno realiteto na drugi in je prav zato tudi temeljil na dejanski nesvobodi javnega izražanja mnenj oziroma na govorici institucionalizirane hipokrizije, ki je lahko zbujala različne psihološke reakcije oz. adaptacije. Ena od možnosti, ki sem se je posluževal tudi sam, je bila specifična oblika konceptualnega humorja, ki je gibajoč se v referenčnem okviru vzhodnoevropske geografske in politično-ideološke sfere tematizirala navidezno identifikacijo z njo. Ta postopek, primerljiv z nekaterimi umetniškimi praksami¹ je sicer večkrat povzročal nespo-

¹ Mišljene so umetniške prakse, ki so nanašajoč se na realnost socialističnih držav, v katerih so nastale, tematizirale ideološko in politično pogojenost umetnosti. Značilna predstavnika te smeri

razume pri različnih ljudeh, ki niso dojeli implicitne tendence s pomočjo tega mehanizma oziroma potujitvenega efekta v resnični luči osvetliti njegovo bistvo. Ta pozicija mi je tako omogočila vzpostavitev distance do oblasti oziroma njenih ideoloških aparatov, katerih smoter je bil v osnovi spodbujati konformizem s ciljem reproduciranja odnosov moči.

Omenjeni razkorak med proklamiranimi ideali ter surovo in včasih izrazito groteskno stvarnostjo, je v imenu realizacije teh idej oz. njihove projekcije v prihodnost, v praksi proizvedel enega najhujših totalitarizmov, katerega fenomen sem s sistematičnim in detajlnim preučevanjem faktografije spoznal precej bolje od ideoloških temeljev, na katere se je uradno skliceval. Opazna dvojnost sistema je bila v dejanski prepovedi politike na eni strani in za uradno estetizirano, mitologizirano in ritualizirano ideološko fasado skrivajoča se resnična politika ter njena vznemirljiva anekdotičnost na drugi. Pri tem sem se osredotočil na najznačilnejše oblike komunističnega totalitarizma, od zgodnje Sovjetske zveze in stalinizma z njegovimi velikimi "čistkami" ter vseh njenih dedičev, vključno s Kitajsko, v tistem času pa so kot ekstremi izstopali še posebno albanski, romunski in severnokorejski primer.

Zgodovinska dejstva, ki so bila bolj ali manj sistematično prikrivana v državah sovjetskega bloka, so bila, vsaj kar zadeva slednjega, relativno dobro znana pri nas, ker se je naš jugoslovanski režim, ki je na dvoumen način balansiral med vz-hodom in zahodom, tudi z umetnim poudarjanjem razlik in ritualno demonizacijo stalinizma prikrival svoje lastne korenine oz. podobnosti z vzhodnoevropskimi realsocialističnimi državami. V drugi polovici osemdesetih let pa je bilo tudi že vse opaznejše krušenje sistema skupaj z nesmiselnostjo ideoloških predpostavk, na katerih je bil osnovan, čeprav marsikdo tudi iz vrst univerzitetnih predavateljev takrat tega še ni dojel ali ni bil pripravljen priznati. V tem zgodovinskem okviru se je torej začelo moje zanimanje za tematiko, pri kateri je zame najzanimivejši specifični del zastopala posebna "znanstvena veja", na zahodu poimenovana "kremljo-logija", ki se je osredotočala zlasti na odnose v sovjetskem politbiroju. Pri nas se je kot največji poznavalec zgodovine Sovjetske zveze uveljavil Marjan Britovšek, pri aktualnih in splošnejših obravnavah vzhodnega bloka je imel vodilno vlogo Janez Stanič, medtem ko je imelo pri

(poimenovane tudi soc-art) sta ruska slikarja Komar in Melamid, pri nas pa v eni svojih dimenzij še zlasti skupine Laibach, Irwin in Novi kolektivizem, ki so se pod znamko NSK uveljavile tudi v svetu.

širjenju mojih zgodovinskih znanj iz polpreteklega obdobja še zlasti nezanemarljiv vpliv osebno poznanstvo z zgodovinarjem Vladi-mirjem Dedijerjem.

Vendar pa je paradoks, da se je prav s padcem berlinskega zidu, ko so šele nastopile ugodnejše razmere za neobremenjeno preučevanje te tematike, njena relevantnost v kontekstu moje študijske smeri skoraj v celoti izgubila, pomenil zame nujnost premisleka o širšem kontekstu, v katerega bi jo bilo potrebno umestiti, da bi se lahko navezala na aktualnost današnjega časa. Ta okvir mi je odkril predmet Zgodovina civilizacij pri profesorju Južničju, ki mi je zlasti pri obravnavi bizantinske civilizacije omogočil globlji vpogled v kulturno-civilizacijske korenine, na katerih je temeljil in bil iz njih izpeljan tudi nekdanji veliki sovjetski imperij, dokler se ni sesul sam vase.

Posledica tega propada se je pokazala v obnovitvi relevantnosti starih zgodovinskih delitev ter kontinuitete ruske imperialne tradicije, ki ima svoje korenine v ideji rimske univerzalne države in se je nanjo prenesla po propadu bizantinskega imperija zaradi svoje religiozne pripadnosti vzhodnemu krščanstvu, ki ga je sprejela ravno od tam. Začetek obravnavane tematike je torej potrebno iskati v deljenosti Evrope na vzhod in zahod, ki sega v čas delitve Rimskega imperija. Ta delitev je botrovala tudi kasnejšim verskim cepitvam in postopoma izoblikovala dve različni civilizacijski entiteti, ki sta se v preteklem stoletju spopadli v 'hladni vojni' dveh vojaško-političnih taborov z različnih, sicer moderniziranih ideoloških izhodišč in ki je pomenila verjetno največjo mednarodnopolitično afirmacijo vzhodnoevropske civilizacije v zgodovini, dokler ni ta 'pol', v katerega so se prištevale vse evropske socialistične države oz. režimi, med katere smo se nekoč brez dvoma uvrščali tudi mi v državnem okviru nekdanje Jugoslavije, neslavno propadel.

Moja naloga je torej ugotoviti relevantnost zgodovinskega izročila omenjene civilizacijske delitve skozi različna zgodovinska obdobja oziroma njene recidive v sedanosti, pri čemer je potrebno upoštevati več različnih komponent. Zaradi tega je potrebno najprej definirati sam pojem civilizacije (poglavje 1.1.). V tem kontekstu je smiselno potegniti nekatere vzporednice, ki reflektirajo specifične značilnosti obravnavane civilizacije in so se kazale v različnih ideoloških preoblikah in pojavnih oblikah v različnih obdobjih. Tako je npr. smotrna primerjava vloge krščanske religije, še zlasti pravoslavja ter komunistične ideologije, ki je po oktobrski revoluciji zavladata v Rusiji in ki je prevzela precej njegovih lastnosti: npr. monolitnost skupnosti (*sobornost*, poglavje 1.1.4.) z ustrežajočo nestrpnostjo do drugače mislečih

ter njena tesna spojenost z državno oblastjo. To so tudi značilnosti modernega totalitarizma oz. bolj specifično, komunističnih sistemov.

Poglavitna predpostavka, iz katere bom izhajal, je civilizacijska pogojenost evropskih delitev na relaciji vzhod-zahod, ki so sledile delitvi Rimskega imperija in propadu Bizanca. Zanj želim preveriti, v kolikšni meri je še danes kredibilna za njihovo razlago, še posebno v kontekstu razpada nekdanj relativno monolitnega ideološko-političnega tabora. Množica manjših držav je nastala na njegovih ruševinah, pa tudi mednacionalni spopadi in vojne na ozemljih nekdanje Sovjetske zveze in Jugoslavije, so bile ne le posledica oživiljenega vznika nacionalne zavesti, temveč tudi prerazporeditve razmerij sil v Evropi, ko se je težišče prevesilo na zahod.

Cilj pričujoče naloge je torej predvsem skozi zgodovinsko, deloma pa tudi zgodovinsko-primerjalno analizo vzhodnoevropskega prostora s pomočjo uporabe sekundarnih virov raziskati vlogo "vzhodnega pola" Evrope oz. njenega poglavitnega centra moči, ki se je iz "novega Rima" Carigrada (2. poglavje) preselil v Moskvo oziroma Rusijo kot "Tretji Rim" (3. poglavje). V preteklem stoletju je bila vloga tega središča izrazito poudarjena, zaradi vojaške moči in internacionalne mesijanske vloge morda še najbolj v vsej zgodovini, za celotno območje, ki ga je obvladoval, pa se je na zahodu uveljavil izraz "drugi svet" ali tudi "druga Evropa" (definicija v poglavju 1.2.) Ta termin je, kakor kaže, uporaben še dandanes, ker označuje izrazit razvojni zaostanek teh držav za razvitim zahodom, ki je poleg drugih značilnosti, npr. pomanjkanja demokratične tradicije in spoštovanja individualuma, najizrazitejši odraz zgodovinske dediščine, ki jo je zapustila tudi nadvlada omenjenega sistema.

Zastavlja se vprašanje, do kod v resnici še sega vpliv Rusije, katere imperialna tradicija je vselej v zgodovini težila k širitvi in v kakšni meri se še danes povezuje, tako kot v zgodovini, s pravoslavljem oziroma, kot se je vsaj deloma, s slovanstvom, pa tudi kakšno težo ima danes ločnica med vzhodom in zahodom oziroma kakšen je sedanji pomen in specifičnost vzhodnoevropske (pravoslavne) v odnosu (oziroma opoziciji) do moderne zahodnoevropske civilizacije. Pomen omenjene ločnice pa je mogoče preučiti na različnih nivojih: mednarodnopolitičnem (oziroma geopolitičnem), na ideološkem, ki se povezuje z nacionalnim in religioznim dejavnikom, na primerjalno-političnem, ne nazadnje pa tudi na področju kulture.

Pri analizi bom moral upoštevati nekatere omejitve in sicer časovne, prostorske ter omejitve dejavnikov, ki vplivajo v mednarodni skupnosti. Časovno se obravnavana tematika začneja z delitvijo rimskega imperija na vzhodni in zahodni del v 4. stoletju, ker je ta bistvenega pomena za razumevanje civilizacijske cepitve Evrope. Sistematična analiza se zaključuje s propadom sovjetskega imperija in realsocialističnih režimov v Evropi (v 4. poglavju), torej ne vključuje kasnejših procesov v vzhodnoevropskih državah in sicer iz naslednjih razlogov: dogajanje zadnjega desetletja v vzhodni Evropi je še dokaj slabo celovito obdelano v strokovni literaturi, njegova podrobna obravnava bi bila preveč fragmentarna in tudi ni bistvenega pomena z vidika ciljev moje naloge, nenazadnje pa moram upoštevati tudi omejitve njenega fizičnega obsega. Prostorsko se omejujem na vzhodno Evropo, kakor je bila pojmovana v določenem zgodovinskem obdobju: prvotno kot vplivno območje vzhodnorimskega (bizantinskega) cesarstva, po njegovem propadu pa vplivno območje moskovske države oz. ruskega carstva in Sovjetske zveze. Pri tem bom izključil iz osrednjega toka obravnave neposrednega naslednika Bizanca, Otomanski oz. turški imperij, ki je vnesel v vzhodno Evropo islamsko civilizacijo, kakor tudi neevropska (prvenstveno azijska) vplivna območja Rusije in Sovjetske zveze. Pri dejavnikih se bom osredotočil na geografsko-politični (interesne ali vplivne sfere v povezavi z geopolitiko, poglavje 1.3.) in ideološki ter njuno medsebojno soodvisnost. Zadnji je pojmovan v širokem smislu in zaobsega (rimsko) idejo univerzalne države, krščansko religijo (pravoslavlje), kakor tudi ideologijo panslavizma in (boljševiškega) komunizma. Pri slednjem se bom izognil analizi njegovih teoretičnih temeljev, ker me pri njem zanima le praktična uveljavitev oz. funkcija ideologije kot učinkovitega instrumenta širitve in zagotavljanja hegemonskega vpliva Sovjetske zveze v njenih interesnih sferah (predmet analize 4. poglavja), pa tudi civilizacijska kontinuiteta značilnosti ruskega komunizma, prevzetih iz pravoslavne tradicije (*sobornosti*).

1. OPREDELITEV POJMOV

V kontekstu naslovne problematike, ki zadeva civilizacijsko zgodovino in v njej nastale delitve, političnozgodovinski razvoj vzhodne Evrope in politično-geografsko dimenzijo, je potrebno definirati pojme civilizacije, Evrope in vzhodne Evrope ter nazadnje še koncept vplivnih ali interesnih sfer, ki je v tesni povezavi z geopolitično znanostjo.

1. 1. CIVILIZACIJA

1.1.1. Pomen pojma civilizacije v preteklosti in danes

Pojem civilizacije² je neologizem, ki se je prvič pojavil v francoščini in je izpeljan iz starejših izrazov "civiliziran" in "civilizirati", ustaljenih že v 16. stoletju. V pomenu "prehoda v civilizirano stanje" se pojavi šele kasneje, sredi 18. stoletja, ko besedo začnejo uporabljati francoski razsvetljenci (Braudel 1990: 37-42; Kale 1982: 9). V svojem novem pomenu je "civilizacija" zlasti nasprotje "barbarstvu". Na eni strani so civilizirani narodi, na drugi pa divji, primitivni ali barbarski. Pri njenem uveljavljanju v Evropi "civilizacijo" spremlja stara beseda "kultura",³ ki je v svoji pomlajeni različici dobila skorajda identičen pomen kot civilizacija, pa vendar je kasneje prevzela označevanje prvenstveno duhovnih vrednot in dosežkov civilizacije, med-tem ko se je sama beseda civilizacija začela uporabljati pretežno za materialne pridobitve človeške družbe. Anglosaški antropologi, ki so začeli preučevati primitivne družbe, med njimi prvi Edward B. Tylor, pa so za njihovo opredelitev kot nas-protno ustreznico civilizaciji iznašli izraz "primitivne kulture".

V začetku 19. stoletja se beseda "civilizacija", ki se je dotlej uporabljala izključno v ednini, pojavi tudi v množinski obliki. V tem kontekstu civilizacija pridobi nov, popolnoma drugačen pomen: celoto lastnosti, ki predstavljajo značilnosti skupnega življenja neke družbene skupnosti ali zgodovinskega obdobja. V mentaliteti sodobnega človeka prevladuje množina, ker je bolj kakor ednina dostopna našemu neposrednemu izkustvu, bodisi da gre za starodavne oziroma izginule civiliza-

² Beseda civilizacija izhaja etimološko iz latinskega pridevnika *civilis* (državlanski, meščanski, vljuden) oz. samostalnika *civis* (državljan, meščan) (Snoj 1997: 62; Kale 1982: 11; Južnič 1993: 199).

³ Beseda kultura izhaja iz lat. *cultura* (vzgoja, izobrazba, spoštovanje), prvotno 'obdelovanje, poljedelstvo', kar je sorodno tudi s srednjelat. *cultivare* (negovati, obdelovati), iz česar je izpeljan izraz 'kultivirati' (Snoj 1997: 283, Kale 1982: 9-11). Obstajajo različna pojmovanja in definicije kulture; navajam jo le kot sinonim oz. komplementarno ustreznico pojmu civilizacije.

cije, ki so pustile materialne dokaze o svojem obstoju še v našem času, bodisi da gre za izkustvene razlike v prostoru, ker prehod iz enega konca sveta na drugega ali iz ene civilizacije v drugo nedvomno potrjuje množinsko obliko tega pojma. Tudi pod predpostavko, da vse obstoječe svetovne civilizacije lahko uspejo prej ali slej izenačiti svoje tehnične in materialne predpogoje in s tem načine življenja, to po Braudelu še ne pomeni, da se še zelo daleč v prihodnost ne bomo morali soočiti s civilizacijami oziroma z zelo poudarjenimi razlikami med njimi in se bo torej izraz "civilizacija" uporabljal ne le v ednini, pač pa tudi v množini (Braudel 1990: 40-41). V pomenu razlikovanja med prostorsko različnimi družbami nameravam termin "civilizacija" uporabljati tudi sam.

1.1.2. Braudelovo pojmovanje civilizacije

Fernand Braudel opredeljuje civilizacijo v perspektivi različnih družbenih oziroma humanističnih znanosti in sicer z vidika geografije, socialnega in ekonomskega vidika, z vidika kolektivne mentalitete ter zgodovinskega vidika (Braudel 1990: 42). Ne glede na njihovo velikost je po Braudelu posamezne (tudi velike) civilizacije, vselej mogoče umestiti na zemljevidu oz. geografski karti. Govoriti o civilizaciji pomeni torej govoriti o prostorih, pokrajinah, reliefu, podnebjju, vegetaciji, živalstvu, danih ali pridobljenih prednostih. Civilizacije so tudi družbe, ki so njihove nosilke, med različnimi avtorji pa ni enotnega mnenja, ali sta ta dva pojma sinonima, ki označujeta isti fenomen, ali pa se razlikujeta oziroma sta medsebojno komplementarna. Pri tem je najpomembnejši zunanji znak civilizacije obstoj mest (Braudel 1990: 49). Civilizacije so tudi gospodarstva, ki so odvisna od naravnih, demografskih in tehnoloških dejavnikov in so praviloma tvorci ekonomskih viškov, pri katerih je bistven način njihove preraždelitve in uporabe.

Civilizacije so po Braudelu s socialnopsihološkega (oziroma kulturnoantropološkega) vidika kolektivne mentalitete. Vladajoča družbena mentaliteta, ki oživlja in prežema družbeno celoto, diktira stališča, usmerja izbire in družbene procese ter vkoreninja predsodke, je nedvomno civilizacijsko dejstvo in je mnogo bolj od družbenih in zgodovinskih slučajnosti oziroma pogojev plod starodavnih izročil, verovanj in strahov, katerih korenine so izgubljene v preteklosti in ki se prenašajo iz roda v rod. Tako so reakcije neke družbe na trenutne dogodke in pritiske, ki jih dogodki vršijo nanjo in odločitve, ki jih od nje zahtevajo, po Braudelu manj pod-

vržene logiki ali celo sebičnim interesom, kot pa često nevidnim zapovedim, ki izhajajo iz kolektivne podzavesti. Te temeljne vrednote oziroma psihološke strukture so tisto, kar je najtežje razumljivo in prenosljivo med različnimi civilizacijami in jih zato tudi najbolj razdvaja in medsebojno razlikuje, hkrati pa se (v prav tako majhni meri zavestno, kakor nastajajo) zelo počasi spreminjajo in preoblikujejo (Braudel 1990: 53).

Najznačilnejše kolektivne mentalitete so po Braudelu religije, ki so temeljna poteza civilizacij in so hkrati njihova preteklost in sedanjost. Civilizacije so z zgodovinskega vidika kontinuitete v smislu trajnosti kulturnih elementov, ki so jih izoblikovale in jih konstituira. Civilizacija je torej od vseh zgodovinskih fenomenov najdalgotrajnejša. Ni obstoječe civilizacije, ki bi bila razumljiva brez poznavanja prehojenih poti, starodavnih vrednot in preživetih izkustev. V tem pogledu je določena civilizacija vselej neke vrste živa preteklost (Braudel 1990: 55, 63). Čeprav si civilizacije nenehno sposojajo od sosednjih civilizacij, pa so, če so izzvane, sposobne vztrajno zavračati zunanji vpliv. Na to dejstvo je opozoril Marcel Mauss z mislijo, da ne obstaja civilizacija, vredna tega imena, ki se ni nečemu postavila po robu, kar je vselej posledica dolgotrajnih omahovanj in izkustev, zato pa je tudi teža takih odločitev navadno zelo velika (Braudel 1990: 59).

1.1.3. Huntingtonov pogled na civilizacije

Tudi Samuel Huntington v svoji razpravi "Spopad (trk) civilizacij" (1993: 159-169; 1996) razume civilizacijo kot najširšo kulturno entiteto, s katero se ljudje lahko intenzivno identificirajo, družbeno skupino z najširšo posebno kulturno identiteto, katere pripadniki se torej ne morejo uvrstiti v nobeno višjo skupino, z izjemo človeške vrste, razlikujoče se od drugih vrst.⁴ Civilizacije lahko vključujejo veliko število ljudi, kot npr. kitajska civilizacija, lahko pa tudi zelo majhno (anglofonski Karibi). Posamezna civilizacija lahko vključuje več nacionalnih držav, lahko pa tudi eno samo (Japonska). Civilizacije se lahko medsebojno mešajo ali prekrivajo z drugimi, lahko pa se delijo tudi na podcivilizacije.⁵ Medtem ko so meje med civilizacijami le redkokdaj ostre, pa so razlike med njimi toliko bolj resnične. Razlikujejo

⁴ Huntingtonovo pojmovanje civilizacije v njegovem članku in kasneje knjigi *The clash of civilizations* (1996) je v primerjavi z Braudelovim bolj površinsko in zato z njim težko primerljivo.

⁵ Huntington (1993; 1996) deli npr. »zahodno civilizacijo« na evropsko in ameriško podcivilizacijo, islamsko civilizacijo pa na tri glavne veje: arabsko, turško in malajsko.

se po zgodovini, jeziku, kulturi, tradiciji in kar je najpomembnejše, po religiji. Civilizacije so dinamične, doživljajo vzpone in padce, delijo se in združujejo, pa tudi izginjajo, pokopane v pesku časa. Huntington našteje sedem ali osem pomembnejših, v sedanosti obstoječih civilizacij, katerih identiteta bo po njegovem mnenju postajala s časom vse pomembnejša in ki bodo z medsebojnimi interakcijami oblikovale svet v prihodnosti: zahodno, konfucijansko, japonsko, islamsko, hindujsko, slovansko-pravoslavno, latinskoameriško, morda pa tudi afriško. Do najpomembnejših navskrižij v prihodnosti bo po Huntingtonu (1993: 160; 1996) prihajalo vzdolž kulturnih prelomnic, ki te civilizacije ločujejo drugo od druge.

1.1.4. Vzhodnoevropska (pravoslavna) civilizacija in načelo sobornosti

V svojem delu se bom osredotočil na raziskavo vloge slovansko-pravoslavne civilizacije (po Huntingtonu) in sicer v luči Braudelove koncepci je kulturne kontinuitete v povezavi z zgodovinsko pogojenostjo (začenši z Bizantinskim imperijem) in spreminjajočo se geografsko zamejitvijo vzhodnoevropskega prostora, vlogo kolektivne mentalitete (izhajajoče iz bizantinske civilizacije) in religije (pravoslavja) ter Maussovo tezo o animoziteti do tujih vplivov, v obravnavanem primeru še posebno do t. i. zahodne civilizacije. Pri tem pa je potrebno upoštevati specifične značilnosti, ki jih je obravnavana civilizacija razvila v svojem dolgotrajnem obstoju in ki jo bistveno opredeljujejo.

Med takimi značilnostmi oziroma lastnostmi, ki opredeljujejo "duha pravoslavja", je še zlasti načelo *sobornosti*. Pojem izvira iz ruske besede *sobor*, ki je označevala zbor posvetnih in duhovnih dostojanstvenikov. Ti so se zbirali v 16. in 17. stoletju na velika posvetovanja (*zemski sobor*, *vselenski sobor*).⁶ Beseda *sobor* pa pomeni tudi osrednjo cerkev v mestu ali samostanu, torej katedralo, stolnico. Vendar iz teh dveh rab še ni mogoče razumeti prave vsebine pojma *sobornosti*. Zamišljena je kot organska enotnost med posamezniki, ljudmi kot verniki, narodom in državo ter sloni na načelih krščanskega bratstva in verske vzajemnosti. Izrazita posledica *sobornosti* je potemtakem odbojnost do drugih in drugače verujočih, kar daje pravoslavnemu verniku posebno identiteto (Južnič 1993: 299-300; Rupnik 1999: 314).

⁶ Deželni (državni) in vesoljni zbor ali zborovanje.

Utemeljitelj in osrednji teoretik slovanofilske doktrine Aleksej Homjakov v svoji razpravi iz leta 1839 z naslovom "O starem in novem" namenja *sobornosti* osrednje mesto (Rupnik 1999: 313-314). Homjakov v njej povečuje prednosti ruskega pravoslavja in kritizira zahodno civilizacijo. Pri Homjakovu pomeni *sobornost* isto kot katoliškost v svojem prvotnem pomenu, se pravi vesoljnost. Pri tem pa ne misli na organizacijsko strukturo cerkve, temveč na vesoljno cerkveno ljudstvo, na njegovega skupnega duha. V tem vidi temeljne razločke med pravoslavljem in zahodnim krščanstvom. Medtem, ko v pravoslavju vlada svobodno združevanje ljudi v veri in cerkvi, ki jih vse vežeta krščanska ljubezen in iskanje skupne, kolektivne poti do rešitve, očita katolicizmu in protestantizmu individualizem in avtoritarizem (papež kot edini in nezmotljivi nosilec resnice). Medtem, ko rusko pravoslavje odlikuje *obščina* (občestvo enakih) in vodi v skupnost človeškega duha, pa je katolicizem organiziran kot strogo hierarhična cerkev in tega duha drobi, kar je odraz zahodnega individualizma.

Po tem pojmovanju človek dosega svoj moralni smoter samo v občestvu, v katerem moči vsakogar pripadajo vsem in moči vseh vsakomur. Na teh in podobnih mislih, ki močno idealizirajo *sobornost* kot izrazito demokratično ustanovo in se slišijo kot hvalnica kolektivizmu, so gradili ruski narodnjaki, za njimi pa so jih prevzeli tudi Leninovi boljšeвики, čeprav so ji vsak po svoje dajali svoj predznak in svoj idejni ali pogosto kar revolucionarni naboj (Rupnik 1999: 313-314; Besancon 1977: 57; Južnič 1993: 300).

Drug soroden mislec, ki je poglobil religiozno-filozofsko smer tolmačenja posebnosti ruske civilizacije, je bil Ivan Kirejevski. Posebnost ruske misli, katere izraz je tudi *sobornost* kot združitev božjega in človeškega, je v negaciji dvojnosti vere in razuma. Verujoče mišljenje naj bi združevalo razum, voljo, čustva in vest in sicer ne na individualni ravni, temveč kot kolektivna »soborna« dejavnost (Rupnik 1999: 314; Besancon 1977: 57).

Pravoslavje je živelo v nenehni težnji po božanskem idealu, ki naj bi ga uresničili v posvetnem življenju. Razločki med vzhodnim pravoslavnim in zahodnim duhovnim svetom se kažejo tudi v tem, da je zahodno krščanstvo dokaj podrobno in razumsko opredelilo pretežni del verskih pravil, medtem ko so v pravoslavju vselej prevladovale iracionalne težnje in razlage, ki so bile najbolj zakoreninjene v (določeni samostojni) cerkvi. V tem vidijo številni avtorji ideološki temelj za že zgoraj opredeljeno *sobornost* oz. značilni soborni način ruskega mišljenja. Ta prežema

vso rusko zgodovino in ruski karakter, kakor menijo predstavniki te (slovanofilske) smeri, saj sta se na iracionalni skupnostni ideji vedno združevala cerkev in država. Slednja nikoli ni znala živeti brez skupne združevalne ideje, ki ji jo je dajala cerkev in tako utemeljevala državnost. Na ta način je delovala tudi ideja meniha Filoteja o Moskvi kot tretjem Rimu, ki je dajala državi religiozni pomen.

V Rusiji individualizem nikoli ni imel močne zaslombe in osebnostno načelo v zgodovinskem razvoju ni prihajalo tako močno do izraza, kakor na zahodu, ki je šel skozi obdobje renesanse in reformacije. V odnosu do oblasti pa se skozi vso rusko zgodovino vleče hrepenenje po "železni roki", avtoritarni oblasti, ki naj bi naredila red v deželi. V zahodnem nerazumevanju pomena načela *sobornosti* vidijo njegovi apologeti razlog za pačenje celotne podobe o Rusih kot narodu sužnjev, ki se brez obotavljanja pokoravajo oblasti. Kot eden prvih krivcev za širjenje takih predstav se omenja Sigismund Herberstein, ki je v svojih *Moskovskih zapiskih* (1549/1951/2001) trdil, da Rusi najdejo več zadovoljstva v suženjstvu, kot pa v svobodi, kar naj bi postalo sčasoma izhodišče za rusofobijo (Rupnik 1999: 327-8).

Na osnovi povedanega je mogoče postaviti hipotezo, da se je opisana značilnost vzhodnoevropske oziroma pravoslavne civilizacije pojavila v novi preobledi izključujoče državne (komunistične) ideologije oz. »pravoslavnega komunizma« kot sekularizacije pravoslavja (Smrke 1991: 43), ne le v Rusiji, temveč tudi v deželah, ki so prišle v njeno vplivno sfero po 2. svetovni vojni.

1. 2. EVROPA IN VZHODNA EVROPA

1.2.1. Zgodovinski razvoj pojma Evrope

Definicija Evrope in njenih meja se je od nastanka evropske ideje naprej spreminjala. Evropa je bila za stare Grke bolj mitološki kot pa geografski pojem, čeprav je v ohranjenih virih v rabi tudi v geografskem pomenu in sicer za kopenski del Grčije v nasprotju z grškimi otoki. Z napredovanjem grške kolonizacije se je pomen prenesel tudi na ozemlja severno in zahodno od kontinentalne Grčije (Hay 1995: 24). Grška misel je najprej sprejela le dve veliki delitvi: na Zahod in na Vzhod, na Evropo in Azijo (ki je vključevala Libijo, poznejšo Afriko), medtem ko je Herodot uveljavil tripartitno delitev sveta, kar so kasneje prevzeli tudi Rimljani.

Problem pri določanju meja Evrope je povezan zlasti z dejstvom, da ta geografsko gledano nima jasnih naravnih geografskih meja, še zlasti ne s sosednjo, neprimerno večjo Azijo, s katero tvori skupni evrazijski kontinent. Meje Evrope na obrobju niso bile jasno določene in so bile močno prehodne proti vzhodu, jugovzhodu (Balkan), pa tudi preko mediteranskega bazena in Gibraltarske ožine proti Afriki. Kljub temu pa se je Evropa uspela izoblikovati kot zgodovinska entiteta s pomočjo treh poglavitnih sestavin, ki so lahko s sinhronim delovanjem dovolj učinkovito absorbirale populacijske dotoke iz Azije (Južnič 1990a: 8):

a) *grške civilizacije, ki je prešla v helenistično⁷ in je Evropi vtisnila trajen pečat;*

b) *rimске ideje univerzalne države, skoraj realiziranega poskusa enotne ekumene⁸;*

c) *krščanske religije s svojim integrativnim in univerzalističnim poslanstvom in z vlogo izjemno močnega sintetizatorja Evrope.*

Pojem Evrope v starem veku še ni imel tako izrazitega pomena tudi zaradi pomanjkanja čustvenega naboja, ki ga je dobil v srednjem veku z identifikacijo s krščanstvom. Po Braudelu (1990: 271-278) se je evropski prostor definiral v obdobju med 5. in 13. stoletjem. Na zahodu je po propadu rimskega cesarstva kot najmočnejša izšla Frankovska država, katere najpomembnejši vladar (od l. 800 cesar) Karel Veliki, ki ga nekateri njegovi sodobniki opisujejo kot "očeta Evrope", je bil kot glavar "Romanov", torej negrških kristjanov, čigar oblast nad frankovskim cesarstvom, katerega meje pokrivajo "skorajda celotno Evropo", je držala skupaj krščanska vera, kakor jo je tolmačila rimska cerkev (Hay 1968/1995: 67). Papeštvo je podedovalo karolinško teokracijo in razvilo koncepte, katere je pozneje zajel vase širši pojem krščanstva, kakor je opisan zgoraj. Krščanstvo je bilo torej najširša skupnost, ki so se ji ljudje na latinskem Zahodu v srednjem veku čutili zavezane (Hay 1968/1995: 73).

1.2.2. Deljenost Evrope in njene vzhodne meje v zgodovini

⁷ Helenizem je oznaka za sintezo grške klasične kulture s civilizacijskimi dosežki velikih kultur antike, zlasti Mezopotamije in Egipta (Južnič 1990: 8).

⁸ Gr. *Ojkoumene*: sprva naseljena, obdelovana zemlja, potem svet v celoti (pridevnik ekumenski pomeni vesoljni) oziroma zemeljska površina, ki jo naseljujejo »civilizirani« ljudje (*ibid.*).

Ker je na vzhodu Evrope cesarstvo vseskozi obstajalo, tudi ideja univerzalne države na zahodu ni imela večjega pomena kot zgolj teoretičnega. Sveto rimsko cesarstvo se je ločilo od papeštva in se nominalno, z dodanim nazivom "nemške narodnosti", vezalo na germanski prostor. Velika shizma ali cerkveni razkol, ki je kot posledica dolgotrajnih nesoglasij glede papeškega oziroma cesarskega prvenstva v cerkvi leta 1054 dokončno razdelila krščanstvo na vzhodno in zahodno, je tako razdelila tudi Evropo. Krščanstvo se je razširilo na vse evropske pokrajine, nazadnje konec 14. stoletja na Litvo, z *reconquista*⁹ pa je postopno spet prodiralo nazaj na Iberski polotok oz. v Španijo, ki je bila dolgo časa pod oblastjo muslimanskih Mavrov. Podoben je bil takrat na vzhodni periferiji položaj Rusije, ki je doživela podjarmljenje s strani Mongolov oz. Tatarov, kar je pretrgalo že sicer rahle vezi z evropskimi deželami na zahodu in je zato ostala izven tedanje opredelitve Evrope.

Vdor muslimanskih Turkov na Balkan in njihovo zavzetje Carigrada l. 1453 ter prevzem bizantinske imperialne dediščine je še utrdil delitev Evrope na vzhod in zahod tudi s pomočjo islamske religije, katere nosilci in propagatorji so bili Turki. Odrezal je jugovzhodne balkanske dežele od preostale krščanske Evrope. Slavna carigrajska cerkev Hagia Sofija je bila spremenjena v mošejo in krščanstvo obeh velikih vej, latinske in grške, se je čutilo močno ogroženo, zato se je okrepila tudi simbolna vloga papeža kot edinega preostalega branilca krščanske cerkve. Vendar pa se je le malo kasneje na vzhodu z vzpostavitvijo novega patriarhata v Moskvi kot "tretjem Rimu" pojavilo novo središče pravoslavja in v določeni meri prevzele dediščino Konstantinopla (den Boer 1995: 35).

Vzhodne meje evropske celine so bile za (zahodno)evropske geografe že tisoč let ustaljene na reki Don,¹⁰ pojavljali pa so se pomisleki okoli glavne posledice omenjene ločnice, vključitve Rusije v Evropo. Rusi so bili za Evropejce »drugi«, s tem pa so definirali tudi sebe same (Neumann 1999). Večji pomen je to vprašanje začelo dobivati šele z okoliščino, da se je pojem Evrope začel pojavljati kot simbol načina življenja, to pa je po drugi strani sovpadalo z velikim porastom znanja zahodnjakov o Rusiji. Dolgo časa je bilo v Evropi uveljavljeno prepričanje, da so Rusi usmerjeni proti vzhodu in čeprav so po izvoru Evropejci, so po nagnjenju Azijci, pa

⁹ Šp. *reconquista*: ponovno osvojitve Španije in Iberskega polotoka s strani kristjanov.

¹⁰ Tudi Sigismund Herberstein (1549/1951/2001) v svojem delu *Moskovski zapiski (Rerum moscoviticarum comentarii)* postavlja mejo med Evropo in Azijo na Reko Don, Moskvo pa v Azijo (Neumann 1999: 71)

tudi glede Moskve je bilo dvomljivo, ali je v Evropi ali Aziji (Hay 1968/1995: 131). Četudi je bilo splošno sprejeto, da je Rusija v prvi vrsti naseljena s "Skiti", ki izvirajo iz Jafetovega potomstva, je bila vendarle videti še v 17. stoletju po svojem bistvu orientalna država. To mnenje je podpiralo dejstvo, da so Rusi zasedali več azijskega kot pa evropskega ozemlja, po drugi strani pa je tudi med krščanskimi Rusi je pomenilo drugačno krščansko izročilo prepreko medsebojnemu razumevanju. Taki pomisleki so bili le deloma odpravljeni, ko je tatarska grožnja popustila in so se slovanski Rusi tesneje povezali z evropskim Zahodom, k čemur so še zlasti pripomogli skupni boji evropskih krščanskih narodov z muslimanskimi Turki.

Hitrost, s katero se je Rusija prilagajala Zahodu je ob koncu sedemnajstega stoletja še pospešil Peter Veliki, ki je ne samo okrepil udeležbo Rusije v evropski politiki, ampak si je postavil za cilj "civilizirati" svojo deželo pa zahodnih vzorih, kar mu je priznal npr. tudi Voltaire, Montesquieu pa je o njem izjavil, da je "evropskemu narodu podelil evropske običaje" (Hay 1968/1995: 132). Toda še vedno so obstajale določene težave: če je z začetkom 18. stoletja Evropa začejala pomeniti "svobodo" nasproti orientalskemu "despotizmu", je bilo težko ne uvrstiti Rusije med "orientalne" sile, česar se je dobro zavedal tudi Montesquieu, Friderik Veliki pa je ostal skeptičen glede pravice Rusije, da bi se uvrstila med civilizirane države. Končno stopnjo v tem razvoju pomenijo napoleonske vojne in mirovni sporazumi, ki so jim sledili, saj je bil delež Rusije pri tem prevelik, da bi ga zanemarili. Takrat so geografi prevzeli pobudo pri postavljanju meje na reko Ural in Uralsko gorstvo, kar je postalo v 19. stoletju v široki javnosti in med evropskimi državniki splošno sprejeto dejstvo (Hay 1968/1995: 132).

V zahodni, s humanizmom, renesanso in reformacijo ter kasneje z racionalizmom zaznamovani Evropi se je čedalje bolj uveljavljala ideja oz. iluzija o nezadržnem civilizacijskem poslanstvu, ki je bila povezana s kolonialnimi osvajanji neevropskega sveta. Pretenzije na svetovno gospostvo so bile pospremljene z evropocentričnim gledanjem na svet, pri čemer si je Evropa restriktivno določila lastno definicijo, rezervirano skoraj izključno za zahodne Evropejce (Angleže in Francoze) ter srednjeevropske Nemce oz. Germane. Slednji so bili že branik zahodnega sveta pred azijskim vzhodom (Braudel 1990: 272) oziroma na vzhodu in jugovzhodu Evrope živečimi, etničnojezikovno gledano večinoma slovanskimi in še zlasti religiozno razlikujočimi se narodi, torej pravoslavci in pa živečimi v muslimanskem turškem imperiju. Ta pretenzija je utrjevala zgodovinsko delitev geografskega poj-

ma Evrope na civilizirani Zahod in zaostali Vzhod, ki ga je v večjem delu zavzemala Rusija do vzhodnih fizičnih geografskih meja Evrope.

1.2.3. Današnji pojem vzhodne Evrope

Opisana že obstoječa dvojnost se je ohranila in se spet še bolj poudarila v 20. stoletju, ko je z rusko oktobrsko revolucijo poskušal nastati nov tip družbene ureditve, še zlasti pa v blokovski konfrontaciji po 2. svetovni vojni. Po koncu vojne se je pojem Evrope, ki ji je bil odvzet nekdanji svetovni pomen paradoksalno pojavil v njeni zahodni polovici kot poskus podeliti Evropi nov in stvaren pomen ter jo iz imena za območje spremenil v politični program (Hay 1968/1995: 134). Tedaj se je uveljavil tudi nov politično-geografski pojem vzhodne Evrope, ki je segel dlje proti zahodu kot kdajkoli prej in je zavzemal geografsko gledano velik del srednje Evrope, označeval pa je države sovjetskega bloka oziroma »realnega socializma«.

Kljub propadu komunističnih sistemov v teh državah, s tem pa tudi blokovske delitve (Crockatt 2001), pojem vzhodne Evrope v približno istem geografskem obsegu še zmeraj ni izgubil svojega pomena in označuje države v "tranziciji", ki so, tudi srednjeevropske, po političnih in ekonomskih kriterijih še zmeraj izven zahodne Evrope in to navkljub aktualni širitvi zahodnih političnih, gospodarskih in varnostnih integracij (predvsem Evropske unije in NATO pakta) na vzhod.

Tako so države, ki v kontekstu zastavljene tematike sodijo v "vzhodno Evropo", ki jo je mogoče, za razliko od "prve" (zahodne), poimenovati tudi "druga Evropa" (Braudel 1990: 435), zlasti vse nekdanje članice razpadle Sovjetske zveze, ki sedaj tvorijo Skupnost neodvisnih držav (Ruska federacija, Belorusija, Ukrajina, Moldova, pogojno pa tudi neevropske srednjeazijske in kavkaške države) skupaj s tremi pribaltiškimi državami Litvo, Latvijo in Estonijo. Vanjo lahko umestimo vse nekdanje članice Varšavskega sporazuma: Poljsko, Češko in Slovaško, Madžarsko, Romunijo in Bolgarijo, pa tudi vzhodno Nemčijo zaradi nekdanje Nemške demokratične republike in deloma Avstrijo, ker je imela tudi v njej Sovjetska zveza svojo okupacijsko cono. Končno sodijo vanjo države, ki so nastale na ruševinah nekdanje Jugoslavije, skupaj z Albanijo, ker sta določen čas tudi sodili v sovjetsko vplivno sfero, njuna politična sistema pa sta bila bolj ali manj neposredno izvedena iz sovjetskega. Po zgolj zgodovinskem kriteriju bi bilo mogoče vključiti med vzhodnoevropske države Finsko, ki je bila do leta 1917 del Ruskega imperija, zatem pa je

občasno še močno čutila njen vpliv. Nazadnje sodita pod ta pojem tudi pravoslavna Grčija in mesto Carigrad s svojim zgodovinskim pomenom in strateškim položajem, ker sta najbolj neposredna dediča nekdanjega Bizanca in njegove civilizacije.

1. 3. VPLIVNE ALI INTERESNE SFERE IN GEOPOLITIKA

1.3.1. Opredelitev interesnih (vplivnih) sfer

Vladimir Dedijer v svoji knjigi *Interesne sfere* (1980) tega pojava ne omejuje na novejšo dobo imperializma in hegemonizma, čeprav knjiga obravnava prav to obdobje, pač pa ga postavlja daleč nazaj v zgodovino. Kronološko izhodišče fenomena interesnih sfer bi bilo lahko v starodavnih težnjah cesarstev, da vladajo nad poznanim svetom.¹¹ Spor med vzhodnim in zahodnim cesarjem glede svetovnega primata je *de facto* povzročila delitev dotedanje enotne ekumene na dva dela, ki sta imela značaj vplivnih ali interesnih sfer. Za to obdobje bi bilo po nekaterih mnenjih smotno govoriti o "duhovni" nadvladi za razliko od politične, pri čemer je značilen primer razcep krščanstva na katoliško in pravoslavno vejo, pa tudi druge verske in ideološke shizme, ki so povezane s političnimi težnjami velikih držav (Dedijer 1980: 31).

Dedijer (1980: 31-32) navaja mnenje priznanega bizantologa Georgija Ostrogorskega, da je v zapletenem hierarhičnem sistemu držav evropskega srednjega veka obstajala možnost idejnega podrejanja pri popolni državopolitični neodvisnosti, torej politična neodvisnost še zdaleč ni pomenila nujno tudi idejne enakoopravnosti. Rusija je bila tako sicer politično neodvisna od Bizanca, v idejnem pogledu pa je imela nižji "rang" v hierarhiji držav na čelu z Bizantinskim cesarstvom oziroma cesarjem, ki je edini zakoniti naslednik prvega krščanskega vladarja Konstantina Velikega in zato edini in vrhovni zaščitnik krščanske cerkve. Kot tak bizantinski cesar tudi ni sklepal mednarodnih pogodb, pač pa je vsem odvisnim vladarjem v bizantinskem sistemu hierarhije držav izdajal enostranske akte, ali pa, ko je moč cesarstva oslabela in se je znašel v dejansko podrejenem položaju, podeljeval različna pooblastila in pravice močnejšim nasprotnikom, ki pa so bila uradno tolmačena kot izraz cesarske dobre volje (Dedijer 1980: 32).

¹¹ Izrek iz rimskega časa pravi, da je na svetu lahko samo en cesar.

Interesne sfere se vse pogosteje pojavljajo po nastopu novoveške kolonialne ekspanzije evropskih držav v druge dele sveta z ustanavljanjem čezmorskih kolonij, začeni s koncem 15. stoletja, ko je prišlo do delitve sveta med kolonialnimi aspiracijami Španije in Portugalske (Dedijer 1980: 441). V zgodovini so najbolj značilni sporazumi o delitvi interesnih sfer, ki so se sklepali med državami na velikih kongresih v 19. in začetku 20. stoletja. Za koncert evropskih velesil 19. stoletja, vzpostavljen na Dunajskem kongresu (1815) je bila razdelitev interesnih sfer v Evropi in na drugih kontinentih eden bistvenih elementov ravnotežja moči (Simoniti 1989: 43; Benko 1997). Velika Britanija je sklenila sporazume o delitvi ozemelj v Afriki (Berlinska konferenca 1885) s Portugalsko, Nemčijo, Italijo in Francijo, podobna je bila delitev vplivnih območij na Kitajskem ter delitev ozemelj in vpliva v razpadajočem Turškem imperiju (berlinski kongres 1878), kar je z vidika pričujoče tematike relevantno še zlasti na Balkanu. Sledijo delitve interesnih sfer v 1. svetovni vojni (Londonski pakt z Italijo 1915), deloma tudi Pariška mirovna konferenca 1919 ter v 2. svetovni vojni, bodisi med samimi silami osi oziroma med Nemčijo in Sovjetsko zvezo l. 1939. Še za današnji, torej povojni čas, pa so pomembne zavezniške konference "velikih treh", kjer naj bi prav tako prišlo do delitve interesnih področij, vsaj v pogledu Nemčije in Poljske, medtem ko je delitev vpliva na Balkanu po odstotkih med Churchillom in Stalinom iz l. 1944 eden najznamenitejših primerov tajnih sporazumov velesil o vplivu v manjših državah, ki so se potrdili tudi v praksi (Simoniti 1989: 67; Dedijer 1980: 441).

Mednarodnopravno in moralno je delitev vpliva na račun tretjih držav izrazilo sporna, ker nasprotuje načelu suverene enakosti in neodvisnosti držav ter nevmešavanju v njihove notranjepolitične zadeve, zato so se akterji delitev interesnih sfer navadno močno trudili izogibati javnosti s tajno diplomacijo (Jackson 2001). Po definiciji Milana Bartoša (1958: 14-15) so interesne sfere "področja, ki pripadajo drugim državam, v katerih pa je zainteresirana država dobila pravico, da na osnovi mednarodnega sporazuma izvaja svoj vpliv v kateremkoli pogledu (ekonomskem, političnem, itd.); politika interesnih sfer je odraz teženj velikih sil, da same rešujejo vsa važnejša mednarodna vprašanja, tudi tista, ki zadevajo usodo majhnih, vsaj formalno neodvisnih držav." Po njegovem mnenju so "vse tri velike zavezniške sile, Sovjetska zveza, Združene države Amerike in Velika Britanija med 2. svetovno vojno sklepale sporazume o delitvi posameznih delov sveta" (Dedijer 1980: 441).

1.3.2. Geopolitika

Problematika vplivnih ali interesnih sfer je tesno povezana z geopolitiko, znanostjo o državi kot geografskem organizmu, kakršen se kaže v prostoru (Simoniti 1997: 15).¹² Koncept geopolitike je soroden pojmu politične geografije, ki ravno tako ni starejši od 100 let (datira s konca 19. stoletja).¹³ Čeprav se pogosto uporabljata kot sinonima, pa ima geopolitika bolj specifičen pomen in je v primerjavi s splošnejšo politično geografijo osredotočena na "kombinacijo geografske shematizacije mednarodnih odnosov z geografsko-ekonomsko analizo virov, z interpretacijo diplomatskih in političnih obnašanj kot funkcij načina življenja in okolja" (Benko 2000: 140). "Politična geografija preučuje predvsem, kakšna je prostorska razdelitev političnih pojavov in kakšen vpliv imajo ti na geografske dejavnike, geopolitika pa preučuje obratno zvezo: vpliv geografskih dejavnikov, fizičnih in človeških, na analize, izbor in politične akcije, usmerjene proti drugim političnim subjektom, ki delujejo na istem ozemlju" (Simoniti 1997: 31).

Geopolitika vsebuje različne hipoteze, trditve in predstave, ki jih imajo akterji (države) o določenem ozemlju; je skupek načel in metod, ki so vsebina in opora geopolitičnih teorij in hipotez in odraža predvsem interese in cilje določenega političnega subjekta oziroma države v geografskem prostoru (*ibid.*: 28-29). Med temi koncepti imajo v današnji dobi prebujenih (etno)nacionalizmov pomembno mobilizatorsko in rušilno težo t. i. zgodovinske pravice, na katere se sklicujejo države ali etnične skupine (*ibid.*: 31), zlasti ko utemeljujejo svoje pravice do ekspanzije oziroma do posedovanja določenih ozemelj in meja (*ibid.*: 35).

Nekateri preučevalci jasno razlikujejo med geopolitiko in geostrategijo. Po francoskih teoretikih bi se morala geopolitika ukvarjati s preučevanjem nacionalnih interesov in interesnih sfer, geostrategija pa naj bi se usmerjala v t. i. "buffer zone" ali odbojne pasove, ki ščitijo geopolitične interesne sfere. Nekdanja vzhodna Evropa je tako po razpadu bipolarizma spremenila svojo vlogo: iz vzhodne, sovjetske ali ruske "buffer zone" in interesne sfere je postala zahodna (*ibid.*: 33). Ameriški geopolitik Bernard Saul Cohen je l. 1973 razdelil svet na dve geostrateški polovici, ameriško in sovjetsko, ki sta nehomogeni in imata vlogo le na področju varno-

¹² Povzeta je definicija avtorja tega neologizma, Rudolfa Kjellena v knjigi »Država kot življenjska oblika« (1916) (Simoniti 1997: 15).

¹³ Prvi ga je v svojem delu »Politična geografija« l. 1897 uporabil Friedrich Ratzel (Simoniti 1997: 29).

sti, zato "bosta izginili s koncem bipolarne konfrontacije," obe pa sta znotraj razdeljeni še na geopolitične regije, ki se bolj intergrirajo (npr. zahodna Evropa) (*ibid.*: 33). Geopolitika in njene teorije se v veliki meri naslanjajo na različne vrste zemljevidov, ki imajo zaradi svoje sposobnosti poenostavljanja in navidezne očitnosti veliko propagandno in mobilizacijsko moč (Ó Thouthail, Dalby in Routledge 1998). Poleg tega so linije varnosti in linije ekspanzije ob upoštevanju geografskih dejstev, od katerih sta odvisna moč in blaginja držav, na geografski karti že vnaprej določene (Benko 2000: 140).

Poglavitne geopolitične teorije tako izhajajo iz nacionalnih geopolitičnih "šol", ki so ustvarile podlago za različne politične doktrine in ideologije ekspanzionistične in imperialistične narave (*ibid.*: 139; Parker 1997). Tako je ena kategorija ideologija življenjskega prostora, ki je našla največ zagovornikov v Nemčiji, druga, ideologija naravnih meja pa v Franciji (Benko 2000: 142). Najvidnejši predstavnik britanske geopolitike je sir Halford Mackinder, ki je

izvedel analizo nekaterih geografskih karakteristik kontinentov in njihovega odnosa do morja. Iz te analize je sklepal o bodočem razvoju mednarodnih odnosov na temelju določenih geografskih realnosti: Evropo, Azijo in Afriko je opredelil kot t. i. svetovni otok (World island), znotraj katerega je svetovno središče ali osrčje (Heartland), ki zajema severno in centralno Evrazijo, vključno z vzhodno Evropo. /.../ Sklepi tega teoretskega pristopa so razvidni v sloviti formuli: "kdor obvladuje vzhodno Evropo, obvladuje svetovno središče (osrčje), kdor obvladuje svetovno osrčje, obvladuje svetovni otok in kdor obvladuje svetovni otok, vlada nad svetom. To formulo je prek nemške geopolitične z njenim glavnim protagonistom Karlom Haushoferjem spoznal tudi Hitler, tako da se je ta kombinacija geografskega in političnega koncepta integrirala v en koncept. Zanimivo je, da je Mackinder že leta 1930 predvideval, da bo Sovjetska zveza kontrolirala evrazijsko področje, kakor tudi, da je leta 1943 napovedal, da bo Sovjetska zveza izšla iz vojne kot zmagovalka, ki bo, kar se tiče teritorija, ne samo najmočnejša država, ampak bo imela tudi izredne obrambne možnosti, ker je svetovno središče (Heartland) največja naravna trdnjava na svetu (Benko 2000: 140).

Na zgoraj opisanih predpostavkah pa nista gradila samo Hitler in njegov vzhodni geopolitični partner Stalin,¹⁴ pač pa tudi prvenstveno ameriški teoretiki in politiki po

14 Stalin je prepovedal vsakršno omenjanje geopolitike, saj je želel na vsak način pozabiti veliko geopolitično operacijo, sovjetsko-nemški pakt, pri kateri se je ujel v past, zato je bila v Sovjetski zvezi in njenem vplivnem območju le-ta anatemizirana (Simoniti 1997: 20).

2. svetovni vojni in sicer v »negativnem« pomenu, torej potrebi po zoperstavitvi sovjetski kontroli nad evrazijskim področjem (*ibid.*: 141; Parker 1997).

1.3.3. Interesne sfere in koncept ravnotežja moči

Pojem geopolitike in interesnih sfer se navezuje tudi na koncept ravnotežja moči, ki je igral še posebno pomembno vlogo v koncertu evropskih sil 19. stoletja in kasneje v različnih zavezništvih med evropskimi silami v času pred in med obema svetovnima vojnama. V okviru izrazito bipolarnega mednarodnega sistema, ki se je uveljavil po 2. svetovni vojni, je opredeljeval relativno stabilno razmerje med obema blokoma do propada vzhodnega. Interesne sfere postanejo pravi element ravnotežja moči šele takrat, kadar jih priznava nasprotna stran. Od razmerja sil med hegemonom in državami v interesni sferi ter med hegemonskimi državami samimi je odvisna učinkovitost politike interesnih sfer (Simoniti 1989: 95). Obnovitev multipolarnosti (ki je prešla v unipolarnost) v sodobni mednarodni skupnosti je spet aktualizirala pomen koncepta ravnotežja moči (Clark 2001; Cox 2001).

Poleg raziskave zgodovinske vloge interesnih sfer v ruski in sovjetski zunanji politiki bom poskušal tudi ugotoviti, v kakšni meri je politika interesnih sfer v vzhodnoevropskem prostoru še veljavna. Eden izmed ciljev moje naloge bo torej zgodovinsko ovrednotenje relevantnosti geopolitičnih konceptov za rusko oziroma sovjetsko politiko do vzhodne Evrope zlasti v 20. stoletju, pa tudi v luči velikih sprememb, ki so nastale s propadom sovjetskega bloka.

2. BIZANTINSKA CIVILIZACIJA

Zgodovinski temelj moje naloge je Bizanc in njegova civilizacija, ki je nastala z delitvijo rimskega imperija,¹⁵ ta pa je pripeljala do velikega cerkvenega razkola (shizme) med vzhodnim in zahodnim krščanstvom. Svoj vpliv je širila na slovanska ljudstva, med katerimi je bila najpomembnejša Kijevska Rusija. Med pretendenti na nasledstvo Bizanca so uspeli muslimanski Turki, vlogo simbolne dedinje bizantinske civilizacije pa je prevzela Rusija kot "tretji Rim".

2. 1. DELITEV RIMSKE UNIVERZALNE DRŽAVE

Izhodišče za razlago delitve Evrope na vzhod in zahod so zgodovinski vzroki, zaradi katerih sta dva dela evropskega kontinenta in dotlej relativno enotne enkumene, zaobsežene v univerzalni državi – Rimskem cesarstvu, razpadla v dve samostojni civilizaciji, katerih specifičnost se je ohranila vse do danes: zahodnoevropsko, ki je zrasla na ruševinah propadlega zahodnorimskega cesarstva in vzhodnoevropsko ali bizantinsko. Delitev oz. razsulo rimske imperialne enotnosti je bila tako posledica razlik znotraj imperija, kakor tudi izhodišče njihovega poglobljanja (Južnič 1989: 8-11).

2.1.1. Novi Rim

V sodobni splošno sprejeti terminologiji se bizantinska civilizacija tako imenuje po Bizancu (*Byzantion*), nekdanji skromni grški koloniji ob Bosporju, morskem prelivu med Črnim morjem in Sredozemljem na stičišču Evrope in Azije. Tja se je okoli leta 324 rimski cesar Konstantin I. Veliki odločil preseliti prestolnico Rimskega imperija, ker je bil ta del cesarstva v tistem času v populacijskem, gospodarskem in strateškem pogledu pomembnejši oz. bogatejši od zahodnega. Ta nova prestolnica, poimenovana Konstantinopolis po njenem ustanovitelju, je bila slovesno posvečena 11. maja leta 330, že v svoji prostorski in simbolni zasnovi pa je bila zamišljena kot »novi Rim«. Njeni prebivalci so se namreč vseskozi imenovali Rim-

¹⁵ Imperij (lat. *imperium*: povelje, vrhovna oblast ali poveljstvo; država, cesarstvo) je bil od cesarja Avgusta naprej, ki se je proglasil za imperatorja (vrhovnega poveljnika), uradni naziv rimske države oz. cesarstva, imperator pa vzporedni naslov rimskih cesarjev.

ljani oziroma Romeji (*Rhomaioi*), kar so ostali skozi vse srednjeveško obdobje, prav tako pa so se cesarji imeli za dediče Avgusta. Kako globoke so bile rimske korenine in kolikšen je bil delež rimske tradicije v zgodovini bizantinske države, je razvidno tudi iz dejstva, da se je vse do svojega konca uradno imenovala Rimsko cesarstvo, pogosto pa kar »*Romania*« (Ferluga 1996: 2).

2.1.2. Delitev cesarstva

Delitev cesarstva na dve polovici, zahodno in vzhodno, je bila ena zadnjih velikih sprememb v rimskem imperiju, pogojenih s težavami v njegovem upravljanju. Te pa so bile tudi poglavitni vzrok selitve prestolnice poleg tega, da je bilo na vzhodu krščanstvo, ki mu je Konstantin I. 313 z milanskim ediktom podelil popolno versko svobodo,¹⁶ trdneje ukoreninjeno v primerjavi z dotlej pretežno poganskim Rimom. V toku 4. stoletja je bilo več delitev, ki pa niso imele trajnejšega značaja. Šele s smrtjo cesarja Teodozija leta 395, ki je razdelil imperij med svoja sinova Arkadija in Honorija, je delitev cesarstva na vzhodni in zahodni del postala dokončna (Ferluga 1996: 12). Geografska razmejitvena črta je v Evropi potekala od severne meje na Donavi proti jugu po Balkanskem polotoku, tako da je delila ozemlje, ki ga je v 20. stoletju zavzemala nekdanja država Jugoslavija približno na polovico. Tedaj je Bizanc zaživel lastno, od Zahoda ločeno življenje in kljub naslonitvi na rimske tradicije se je v vzhodnem delu postopoma heleniziral. Grška (helenistična) kultura je poleg nasledstva rimskega državotvorja in krščanstva kot državne religije eden izmed treh temeljnih konstitutivnih elementov bizantinske države oziroma civilizacije (Ferluga 1996: 4).

2.1.3. Kontinuiteta rimske ideje univerzalne države

Pomembna značilnost bizantinske ideologije, prevzeta od rimskega imperija, je univerzalizem, doktrina in zavest o enem (središčnem) svetovnem cesarstvu in njegovem prestolnem mestu, ki je hkrati tudi središče sveta. Razlikovala se je le geografska lega prestolnice, tako da je sedaj Konstantinopel nastopal v vlogi no-

¹⁶ To se je zgodilo leto zatem, ko se je (po legendi) pred odločilno bitko, v kateri je premagal vojsko Maksencija, svojega cesarskega tekmeca na Zahodu, Konstantinu prikazal svetleč križ z napisom »v tem znamenju boš zmagal« (lat. »*in hoc signo vinces*«).

vega Rima. Univerzalistične aspiracije Bizanca so se kazale zlasti v neuspešnih poskusih obnovitve enotnosti cesarstva, kar je v največjem obsegu v 6. stoletju uspelo najmogočnejšemu zgodnjbizantinskemu cesarju Justinijanu z osvojitvijo večine nekdanjega zahodnega dela cesarstva v Sredozemlju. S propadom Justinijanove obnove univerzalne (evropske) države je delitev Evrope na vzhod in zahod postala dokončna (Južnič 1989: 11). Bizanc je bil v zgodnjem srednjem veku ekonomsko najbogatejša in najbolj "civilizirana" država v Evropi (Ferluga 1996: 1) ter stičišče trgovskih poti, zato je njegova bleščeča civilizacija predstavljala tudi cilj mnogih barbarskih zavojevalcev.

Ti so uspeli že v 5. stoletju zasesti celoten zahodni del cesarstva¹⁷ in s tem nasilno prekinili njegov razvoj, medtem ko je vzhodno cesarstvo kljub ogroženosti ohranilo svoj obstoj še skoraj 1000 let, čeprav se je povečini le še krčilo in na koncu ostalo omejeno na samo prestolnico. Bizantinsko cesarstvo se je videlo kot univerzalno, torej za fizični odsev nebeškega kraljestva in si je zato prizadevalo zavladati vsemu naseljenemu svetu ter razvrščalo vse dežele po hierarhičnem redu, v katerem je prvo mesto pripadalo rimskemu cesarju Konstantinu, očetu vseh krščanskih narodov in glavarju družine vladarjev, kar je izhajalo iz božanskega pojmovanja oblasti (Kaplan 1991/1998: 47). Bizantinska diplomacija, ki se je ravnala po starem rimskem načelu *divide et impera*, je veliko prispevala k prevladi Bizanca nad okoliškimi državami (Potemkin 1947: 88).

2.1.4. Vloga krščanske religije

Cesarska ideologija je imela s krščanstvom skupno potezo, da je izhajala iz predpostavke univerzalnega karakterja rimskega cesarstva, kakor je krščanstvo izhajalo iz prepričanja, da mora pravo vero prinesti vsemu človeštvu in je bilo zato v vseh pogledih univerzalna religija. Kakor je postal cesar s spreminjanjem Carigrada v cerkveno središče cesarstva in odsev nebes na zemlji od Boga izvoljeno orodje, naj bi tudi vladal na zemlji kot božji namestnik in zastopnik in imel na zemlji podobno vlogo, kot v nebesih Bog. In kakor je bil v nebesih en sam mogočen vladar, je mogel biti na zemlji samo en neomejen monarh – vladar rimskega imperija. Uvedba obvezne državne vere skupaj s preganjanjem poganov je bila v veliki

¹⁷ Zadnji zahodnorimski cesar je bil odstavljen l. 476.

meri pogojena z vse večjo potrebo imperija po močni združevalni sili v cesarstvu. To je bilo skupek zelo različnih etničnih skupin in zato ogroženo z notranjimi konflikti, kakor tudi z barbarskimi vdori od zunaj (Sherrard 1970: 94).

Da bi cerkev svojo vlogo pglavitnega instrumenta preoblikovanja bizantinske družbe v krščansko izvedla čim učinkoviteje, je prilagodila svojo ureditev imperialni in se organizirala hierarhično. Poudarjena je bila tudi vloga Konstantinopla kot prestolnice, ko je na prvem carigrajskem koncilu leta 381 cesar Teodozij, ki je leto prej prepovedal vse nepravoverne krščanske veroizpovedi, sklenil, naj gre carigrajskemu škofu (kasnejšemu patriarhu)¹⁸ "prvenstvo za rimskim škofom, ker je to mesto drugi Rim" (UNESCO 1972: 217).

2. 2. VELIKA SHIZMA MED VZHODNIM IN ZAHODNIM KRŠČANSTVOM

Pglavitni vir sporov med evropskim vzhodom in zahodom je religiozna divergentnost, ki se je utrdila z velikim cerkvenim razkolom ali shizmo med vzhodnim pravoslavljem in zahodnim katolicizmom leta 1054. Do razkola je privedla zgodovinska delitev cesarstva, ki je navkljub minimalnim teološkimi in obrednim razlikam ločila tudi cerkveni in s tem kulturni tradiciji.

2.2.1. Odnos med cesarstvom in cerkvijo

Nova prestolnica je bila za razliko od (starega) Rima vse od ustanovitve dalje krščansko mesto. Cesar Teodozij je leta 394 po zmaji nad zahodnim nasprotnikom Evgenijem¹⁹ proglasil krščantvo za edino dovoljeno državno religijo v cesarstvu s prepovedjo vseh poganskih kultov, s čimer se je začela tesna soodvisnost med državo in cerkvijo. Cesar je bil absolutni vladar, ker je bil tudi vrhovni pred-

¹⁸ Patriarh in patriarhat je naslov, ki so ga od 5. in 6. stoletja dalje uporabljali za predsedujoče škofe petih glavnih krščanskih središč (Rim, Konstantinopel, Antiohija, Aleksandrija, Jeruzalem; zadnji trije so bili izločeni iz tekme za prevlado že v 7. stoletju, ko jih je zajel islam), po veliki shizmi pa tudi naslov pglavarjev posameznih avtokefalnih (gl. opombo 40) pravoslavnih ter še nekaterih vzhodnih (monofizitskih) cerkva.

¹⁹ Spopad med vojskama cesarja Teodozija in rimskega poganskega vladarja Evgenija, ki se je odvijal 6. septembra leta 394 v Vipavski dolini, je poznan kot bitka pri Frigidu (Mrzli reki) in je najpomembnejši dogodek antike na današnjem ozemlju Slovenije, ker je bilo z njo poganstvo v Rimskem imperiju dokončno poraženo, krščanstvu pa odprta pot za uveljavitev v vlogi edine in vladajoče državne religije (Bratož 1999: 230).

stavnik božje oblasti na zemlji (Kristusov namestnik), ki je neposredno vodil ekumensko jurisdikcijo, medtem ko je na zahodu kot tak pojmovan rimski škof(papež).

Splošna značilnost odnosa med carigrajskim ekumenskim (vesoljnim) patriarhom in cesarjem, katerega simbolna vloga in dejanska moč sta zgodovinsko prevladali, začenši s Konstantinom, ki je utemeljil cezaropapizem²⁰ in prakso sklicevanja cerkvenih koncilov²¹ o vprašanih verske doktrine, je bila vedno izrazitejša patriarhova odvisnost od rimskega (bizantinskega) cesarja. To je v določenem pogledu nadaljevanje starorimske cesarske religije v krščanski preobledi. Cesar je božje orodje, izbrano od Boga za uresničitev velikega božjega načrta, torej zmage dobrega in združitve vseh ljudi v resnici (UNESCO 1975/1976: 114).

V tem smislu je mogoče videti tudi vlogo pravoslavne cerkve kot izredno pomembnega ideološkega kohezivnega dejavnika na način združitve ideje rimskega univezalnega cesarstva s krščansko vesoljno idejo (Ahrweiler 1975/1988: 30), ki je dajal močno oporo in legitimnost cesarski oblasti. Ta je v vladarjevi osebi predstavljala božjo (Kristusovo) oblast na zemlji. Kakor svojčas v Rimu, je vojska v Bizancu še naprej ceremonialno ustoličevala cesarja, kar sta potem potdila še senat in ljudstvo, medtem ko cerkev pri imenovanju "božjega namestnika na zemlji" ni imela važnejše vloge (Kaplan 1998: 31). Cesar je vladal, ne glede na način, kako je prišel na ta (teoretično volilen) položaj²² po božji milosti. Njegova poglavitna naloga je bila izvajanje številnih obredov, ki so utrjevali prepričanje, da je v nekem oziru identičen z Bogom, torej njegova vidna podoba in pravzaprav le izvrševalec volje resničnega vladarja cesarstva, *pantokratorja*²³ Kristusa oz. Boga, vsa njegova dejanja in avtokratska (absolutna) oblast pa sveta, zato nekateri štejejo Bizantinsko cesarstvo tudi za teokracijo (Sherrard 1970: 75).

²⁰ Pojem »cezarpapizem«, ki označuje zlitost funkcije državne in cerkvene oblasti v osebi posvetnega vladarja, je skovan iz imena Gaja Julija Cezarja, po katerem se je imenoval naziv rimskih imperatorjev od Avgusta naprej ter iz papeškega naslova rimskega škofa oz. vrhovnega poveljarja rimskokatoliške cerkve, ki si ga je lastil od 11. stoletja (Južnič 1989: 29).

²¹ Prvi vesoljni cerkveni zbor je l. 325 sklical in mu predsedoval Konstantin, ki je tudi določil njegove sklepe (nauk o Kristusovi enakosti z Očetom po bistvu – *homouzija*). Vzhodna (pravoslavna) cerkvena tradicija priznava samo prvih 7 ekumenskih koncilov, ki so potekali na vzhodu pod oblastjo (vzhodno)rimskega cesarstva: dva nikejska (325 in 787), tri carigrajske (381, 553 in 680-681), efeški (431) in haledonski koncil (451) (Smrke 2000: 215).

²² Vsa sredstva, kako postati cesar, so bila zakonita, če so bila uspešna. Na brutalne navade Bizantincev kaže podatek, da je od skupaj 88 bizantinskih cesarjev 29 ali 1/3 končala svoje vladanje na nasilen način (z umorom, zastrupitvijo, oslepitvijo ali pohabljenjem), medtem ko jih je bilo 13 prisiljenih zateči se v samostan (Sherrard 1970: 76).

²³ *Pantokrator* (gr. 'vladar vsega') je oznaka za Boga kot vladarja nebes in zemlje in je kot tak tudi najpogosteje upodabljan v pravoslavni cerkvi (doprna figura v krogu, običajno strogega oz. jeznega videza, z dvignjeno desnico), kar je ikonološka specifičnost pravoslavja.

2.2.2. Poglobljanje razlik med vzhodno in zahodno tradicijo krščanstva

Zgoraj opisani odnos je bil v popolnem nasprotju s prakso, kakršna se je razvila na zahodu. Izključno pravico do dostojanstva in naziva *pontifexa maximusa*, torej najvišjega rimskega duhovnika, ki so se mu cesarji odpovedali, so dobili rimski škofje oziroma papeži. Spor o papeškem primatu, torej oblasti nad vsemi ostalimi škofi in v določenem smislu tudi nad posvetno oblastjo, je ključnega pomena za razumevanje razlik med vzhodnim in zahodnim krščanstvom in njunima cerkvama in je aktualen še dandanes (UNESCO 1975/1976: 114; 1972: 216).

Cesarstvo se je po nekajstoletnem premoru na zahodu poskušalo obnoviti v obliki frankovske karolinške države, ko je papež I. 800 kronal Karla Velikega za rimskega cesarja. To je vzel Bizanc za nameren napad na vesoljni položaj in oblast bizantinskega cesarja (Sherrard 1970: 162). V 10. stoletju pa je bilo obnovljeno kot Sveto rimsko cesarstvo, vzpostavljeno zaradi tekmovanja z Bizancem in omejeno v glavnem na nemške dežele.²⁴ Vsebina razmerij med državo in cerkvijo, kakršna so se razvila v Bizancu še zlasti za časa Justinijana (527-565) in se je zanje uveljavil izraz cezaropapizem, je bila v cesarjevi pravici poseganja v življenje cerkve. Zato v Bizancu tudi niso poznali rivalstva²⁵ med duhovno (cerkveno) in posvetno (cesarsko) oblastjo v takem obsegu, kakor na Zahodu, npr. v času bojev za investituro (Ferluga 1990: 26). Bizantinski cesar ni dovolil papeževega vmešavanja v cerkev pod njegovim nadzorom na čelu s patriarhom, ki je bila bistvena sestavina politične ureditve in pravzaprav poseben oddelek cesarske uprave (UNESCO 1975/1976: 116). V obrambi cerkve in boju proti heretikom je cesar videl predvsem državno korist, verska enotnost pa je bila temelj cesarske univerzalne ideologije. Tako se je izoblikoval princip vzajemne podpore države in cerkve, po katerem moč ene strani pomeni hkrati tudi moč druge in je značilnost mnogih dežel pravoslavne tradicije še dandanes (Ferluga 1990: 31).

²⁴ Sveto rimsko cesarstvo je bilo od 15. stoletja zaradi prevladujočega germanskega prebivalstva poimenovano tudi z dodatkom *nationis germanicae* (nemške narodnosti).

²⁵ Patriarh Fotij je sredi 9. stoletja zmanj poskušal uveljaviti teorijo enakovrednosti cesarske in cerkvene oblasti, odtlej pa se je razvil nov, za Bizanc značilen odnos med državo in cerkvijo, v katerem je imel cesar velikokrat zadnjo besedo glede izvolitve patriarha, kakor tudi pri njegovi morebitni odstavitvi (Ferluga 1990: 31).

Doktrinarna neskladja med vzhodno in zahodno cerkvijo so bila sicer neznatna (*filioque*),²⁶ razlike v obredih pa drugotnega pomena,²⁷ pa vendar so se pričela pojavljati sporadična nesoglasja, pogojena s političnimi interesi.

2.2.3. Cerkevni razkol med zahodnim katolištvom in vzhodnim pravoslavljem

Patriarh Fotij se je postavil na čelo protirimske kampanje v Bizancu in je leta 867 izdal razglas, ki je pomenil začetek razkola in v katerem so bile prvič jasno izražene razlike in nasprotja med obema cerkvama.²⁸ Istega leta se je v Carigradu pod vodstvom cesarja sestal cerkveni zbor, ki je razglasil Rim za heretičnega. Kljub večkratnemu poznejšemu zблиževanju²⁹ obeh cerkva, se je vzhodna cerkev po vsakem propadlem poskusu pomiritve vselej vrnila na Fotijevo stališče (Voje 1994: 66-67). Leta 1054 je tako prišlo do najhujšega razkola, imenovanega tudi velika shizma³⁰ med vzhodnim in zahodnim krščanstvom z medsebojnim izobčenjem carigrajskega patriarha in rimskega papeža (Voje 1994: 45).³¹ Nastane delitev

²⁶ Doktrinarna razlika med vzhodnim pravoslavnim krščanstvom in zahodnim katolicizmom je nastala glede problema umestitve tretje osebe v Sveti trojici, Svetega duha. Katoliška cerkev je v temeljno izpoved vere (*credo*) sprejela nauk, da Sveti duh ne izhaja le iz Boga očeta, ampak tudi iz njegovega sina, Jezusa Kristusa. Te dogme (t. i. *filioque*) vzhodna (pravoslavna) veja krščanstva ne sprejema (Južnič 1993: 10). Dogmatska vprašanja so bila potisnjena ob stran, kajti razprava med vzhodno in zahodno cerkvijo se je vrtela predvsem okrog uporabe kvašenega (vzhod) oz. nekvašenega kruha (zahod) pri bogoslužju (Voje 1994: 45).

²⁷ Značilnost vzhodnega krščanstva in bizantinskega ali pravoslavnega obreda v primerjavi z zahodnim je v poudarku na nekaterih zunanostih oz. ritualih (Smrke 1996: 57), med katerimi izstopa neprestano liturgično petje, ki s svojo veličastnostjo poudarja zlasti mysticizem evharistije. Za latinske (katoliške) duhovnike se je v 11. stoletju uveljavil celibat (neoženjenost), medtem ko se navadni pravoslavni duhovniki lahko enkrat ženijo pred posvetitvijo, slednji pa za razliko od katoliških, ki se po latinski navadi brijejo, nosijo brado (Južnič 1993: 247). Za pravoslavje so značilne močne mystično-asketske poteze, čaščenje svetnikov in svetih podob-ikon. Z zmago nad ikonoklazmom (gibanjem, ki je uničevalo ikone) v 8. in 9. stoletju je bila ikonodulija oz. ikonolatrija, ki jih je častila, ker je verjela v dejansko navzočnost božje osebe v sliki, uradno sprejeta v krščansko bogočastje.

²⁸ Fotijev spor s papežem Nikolajem I. navadno štejejo kot zgodovinski začetek razkola.

²⁹ Prvi poskus sprave je sprožil bizantinski cesar Mihael Paleolog, ki je na lyonskem koncilu leta 1274 na svojo pest sprejel zvezo z Rimom, a jo je pravoslavna cerkev kasneje preklela.

³⁰ Shizma pomeni v grščini razkol ali razdor cerkvene skupnosti zaradi cerkvenopravnih vzrokov in se tako pomembno razlikuje od herezije ali krivoverstva, ki je posledica doktrinarnih nesoglasij oziroma odpadništva od uradne verske doktrine. Velika shizma med pravoslavljem in Katoliško cerkvijo je po zahodni interpretaciji nastala kot posledica odklanjanja poslušnosti rimskemu škofu oziroma papežu s strani vzhodne pravoslavne cerkve.

³¹ Poslanci papeža Leona IX so 15. julija 1054 položili na oltar v cerkvi sv. Sofije v Konstantinoplu bulo, s katero je papež izrekel anatemo (prekletstvo) nad carigrajskim patriarhom Mihaelom Kerularijem, vzhodno doktino o svetem duhu, poročenostjo duhovnikov in uporabo kvašenega kruha pri evharistiji, patriarh pa je nato izobčil papeža. Medsebojno izobčenje je bilo preklicano šele leta 1965 (Voje 1994: 45; Smrke 2000: 215).

na rimskokatoliško in pravoslavne (ortodoksne, torej "pravoverne")³² cerkve (Smrke 2000: 215). Za pravoslavce še dandanes nepremostljiv razdor pa je nastal po letu 1204, ko so katoliški križarji pod egido Benetk okupirali in opleniili Konstantinopol³³ ter osnovali Latinsko cesarstvo (1204-61) (Voje 1994: 89-91; Hupchick in Cox 1996: 17).

Rimsko imperialno idejo je v zahodni Evropi zamenjala univerzalistična ambicija krščanstva, s tem ko je prevzela nase vlogo cesarstva, zato je na zahodu univerzalna katoliška cerkev substitut ideje univerzalne države, v Bizancu pa se je ta ideja združila s krščanskim univerzalizmom (Južnič 1993: 323; Braudel 1990: 443).

2. 3. VPLIVNE SFERE BIZANCA IN SLOVANI

Pomembno področje bojev med novim in starim Rimom je bilo povezano z vdori barbarskih ljudstev v Evropo in njihovim pokristjanevanjem. Germanska ljudstva, ki so zrušila zahodnorimsko cesarstvo in se deloma romanizirala, so postopoma sprejela tudi zahodno verzijo krščanstva, medtem ko je bilo drugače z nekoliko kasnejšimi priseljenci, Slovani.

2.3.1. Razselitev Slovanov po vzhodnoevropskem prostoru

Slovani, katerih stara domovina je bila severno od Karpatov in južno od Baltika v porečju srednje in zgornje Visle, Pruta, Dnestra in južnega Buga, so v 6. in 7. stoletju preplavili in poselili skoraj celoten vzhodnoevropski prostor od Baltika na severu do Egejskega morja na jugu. V plemenski zvezi z Avari (Obri) so leta 626 neuspešno oblegali cesarsko mesto (Carigrad). S stalnimi napadi, ki so trajali vsaj 100 let, so skrčili bizantinski imperij na ozemlje Carigrada, Soluna in delov Peloponeza. Ustanavljajoč svoje državne tvorbe na geopolitično že razdeljenem ozemlju so iskali rešitev v taktiziranju med stranema, ki je imelo za cilj obvarovati se pred politično podreditvijo s strani neposrednih sosedov ter tako nihali med obema

³² Pravoslavje je bilo sprva nauk vseh kristjanov, ki so priznavali nauk kalcedonskega koncila (451) o dveh naravah in eni osebi v Jezusu Kristusu, po razkolu z zahodno cerkvijo pod oblastjo papeža (1054) pa izraz označuje veroizpoved vzhodnih cerkev, ki ta nauk priznavajo, niso pa združene s katoliško cerkvijo. Poleg teološkega nauka zajema izraz tudi skupnost med seboj neodvisnih (avtokefalnih) pravoslavnihi cerkva (Enciklopedija Slovenije 1995: 244)

³³ Gre za eno največjih kraj v evropski zgodovini; zahod je na čelu z Benečani 50 let sistematično odvažal dragocenosti iz Bizanca (Smrke 2000: 215).

rivalskima poloma. Ta se je lahko udejanil skozi sprejetje krščanske religije, pri kateri se je že kazala deljenost na vzhodno in zahodno verzijo. Aachenski mir, sklenjen med Bizancem in frankovsko državo l. 812, je pomenil mednarodnopravno priznanje slednje in je določal dokaj trajne delitve, ki tečejo preko ozemlja južnoslovanske poselitve. Pokristjanjevanje Slovanov je potekalo v znamenju velikih razlik v metodi in političnih smotrih ter posledicah. Prozelitska politika vzhodne cerkve je bila namreč v nasprotju z zahodno (germansko) dosti bolj prilagodljiva in je slovanski jezik povzdignila v liturgičnega (Južnič 1989: 11-15).

2.3.2. Misija Cirila in Metoda in pokristjanjevanje Slovanov

Na prošnjo velikomoravskega kneza Rastislava leta 863 je bizantinski cesar Mihael III. poslal v misijo solunska brata Konstantina in Metoda, ki sta še pred odhodom, izhajajoč iz domačega dialekta makedonskih Slovanov iz okolice Soluna, izdelala poseben slovanski črkopis - glagolico, prirejeno na osnovi grške minuskule, za potrebe pokristjanjevanja Slovanov.³⁴ Začela sta uvajati slovansko bogoslužje, leta 867 pa sta se spotoma ustavila še v mejni grofiji Spodnji Panoniji. Tamkajšnji knez Kocelj, ki je doumel prednosti samostojnega krščanstva, je dosegel pri rimskem papežu,³⁵ da je Metoda postavil za nadškofa in dovolil slovansko bogoslužje v obredniku bizantinske cerkve, kasneje pa ga je začel Metod uvajati tudi v zahodni obred.

Čeprav je delovanje Konstantina in Metoda in njunih učencev pomenilo začetek samostojnega slovanskega kulturnega življenja, pa so njegovi plodovi zaradi političnih okoliščin oziroma sovražnikovega pritiska³⁶ v srednjem Podonavju odmrli. Misija solunskih bratov je dolgoročno propadla, ker je pri vseh zahodnih Slovanih in Madžarih, katerih vdor v Panonsko nižino v 10. stoletju je povzročil fizično dife-

³⁴ Brata Konstantin (Ciril) in Metod sta utemeljitelja prvega slovanskega knjižnega jezika, stare cerkvene slovanščine, v katerega sta prevedla dele Svetega pisma in liturgične knjige. Konstantin, ki velja za avtorja prve slovanske pisave, glagolice, je malo pred svojo smrtjo leta 869 v Rimu prevzel meniško ime Ciril. Metod se je vrnil iz Rima kot sirmijski nadškof in papeški legat s pristojnostjo za slovanske dežele Spodnjo Panonijo in Velikomoravsko.

³⁵ Legenda pravi, da je Ciril prosil papeža za odobritev prevajanja biblije (v starocerkvenoslovanski jezik), sklicujoč se na to, da niso sveti jeziki le hebrejski, grški in latinski, ampak vsi, saj »sonce sije na vse narode« (Smrke 2000: 224).

³⁶ Franki so Metoda l. 870 ujeli in za tri leta zaprli. Delo so nadaljevali njegovi učenci ob podpori Koclja, ki pa je bil 874 odstranjen in Metod se je moral zateči nazaj na Moravsko, kjer je umrl leta 885. Kmalu zatem so bili njegovi učenci izgnani, s tem pa je bilo slovansko bogoslužje in pismenstvo na zahodu zatrto (Grafenauer 1979: 149-150).

renciacijo oz. prekinitev neposrednega stika med zahodnimi in južnimi skupinami Slovanov, okrog leta 1000 dokončno prevladal vpliv Rima in zahodnega krščanstva z latinskim bogoslužjem. To je bila tudi usodna zgodovinska okoliščina za najbolj proti zahodu poseljene Slovane, meječe na Frankovsko državo, ker je pomenila pospešeno germanizacijo (tudi za alpske Slovane) (Južnič 1989: 13, 15).

Kljub temu se je slovanska kultura razvijala naprej po zaslugi njenih slovanskih učencev in naslednikov, katerih del je pribežal na hrvaško Primorje in otoke pod bizantinsko oblastjo, kjer se je glagoljaštvo kot liturgični jezik in pismenstvo uspelo ohraniti še zelo dolgo, medtem ko so se drugi zatekli na ozemlje Bolgarije, ki je bila v bizantinski vplivni sferi in tam nadaljevali svojo dejavnost (Voje 1994: 55, 71).

2.3.3. Pokristjanjenje Bolgarov in nastanek slovanske pravoslavne kulture

Turško-tatarski Bolgari so potem, ko so v 7. stoletju prodrli na Balkan z Volge, utemeljili močno državo na bizantinskem ozemlju in podjarmili že naseljena slovanska plemena ob spodnji Donavi in v Makedoniji ter se postopoma slavizirali. Njihovo državo je Bizanc priznal že l. 682, leta 811 pa so porazili in ubili bizantinskega cesarja Nikeforja. Kan Boris je iz podobnih razlogov kot Rastislav izvedel enako, vendar temu nasprotno operacijo in se obrnil na zahodni Rim, vendar je moral priznati premoč Bizanca. Zato so Bolgari leta 864, podobno kot nekaj let kasneje Srbi, sprejeli krščanstvo vzhodne različice iz Carigrada in se s tem vključili v njegovo vplivno območje. Tako taktiziranje je vodilo do vse hujših sporov med Rimom in vzhodno cerkvijo glede jurisdikcije Carigrada nad bolgarskimi škofijami, ki so zaostriili odnose in še poglobili razlike med njima in so bili med razlogi, ki so vodili do dokončnega razkola ali shizme (Voje 1994: 66-67).

Bolgarski vladar Boris je naposled od Carigrada uspel izsiliti samostojno cerkveno organizacijo, le nominalno podrejeno carigraskemu patriarhu. Pomen te priključitve pa je postal še posebno velik po izgonu Metodovih učencev iz Moravske leta 887, ko jih je Boris sprejel na svoj dvor v vzhodni Bolgariji (Preslav) in jim prepustil vodstvo svoje cerkve. Tam je kmalu na osnovi grških velikih črk nastala nova, poenostavljena pisava, kasneje poimenovana cirilica v čast učitelja Konstantina oziroma Cirila. Ta pisava je postala kot osnova cerkvenoslovanskega pismenstva tudi distinktivna značilnost slovanske pravoslavne kulture in se je skupaj s cerkvenoslovanščino, uradnim slovanskim cerkvenim jezikom in njeno uporabo v liturgiji,

uveljavila na vsem bizantinskem ozemlju oz. vplivnem območju živečimi pravoslavnimi Slovani, pa tudi med ostanki romaniziranega balkanskega prebivalstva.

Bolgarija je največji vzpon dosegla pod Simeonom, ki je slavil več vojaških zmag nad bizantinsko vojsko in si podvrgel večji del Balkanskega polotoka ter se leta 917 proglasil za carja Bolgarov in avtokratorja Romejcev, poleg vladarskega naslova pa je povzdignil tudi bolgarsko cerkev na raven patriarhije. S tem je dejansko in simbolično pokazal nedvoumne aspiracije na nasledstvo Bizanca, ki pa se niso uresničile, ker je že kmalu po njegovi smrti velika bolgarska država razpadla (Voje 1994: 66-68).

Drugo pomembno slovansko kulturno središče je postal Ohrid, kjer sta delovala domnevni avtor cirilice, škof Kliment Ohridski (v letih 886-916) in Naum (po 893). Šele z njunim prihodom v Makedonijo je delo njunih učiteljev Cirila in Metoda široko zaživelo z uvajanjem slovanskega jezika v cerkev in književnost (Voje 1994: 71-72). To dejstvo je imelo pomembno vlogo, ko je iz upora proti bizantinski nadoblasti ob koncu 10. stoletja vzniknilo Samuelovo zahodnobolgarsko oz. makedonsko carstvo. Ohridska cerkev je bila povzdignjena v patriarhijo in je še po Samuelovem porazu na Belasici (1014) kot arhiepiskopija uspela ohraniti notranjo samostojnost (Voje 1994: 71-76).

2. 4. KIJEVSKA RUSIJA

Najpomembnejša državna tvorba, ki je v celotni bizantinski zgodovini s prevzemom pravoslavne verzije krščanstva prešla v bizantinsko vplivno sfero, je bila prva ruska (oziroma vzhodnoslovanska) država, ki je nastala na vzhodu Evrope, imenovana Kijevska Rusija. Kljub temu, da se je v nekaj stoletjih razkrojila in prešla pod mongolsko (tatarsko) in kasneje pod litovsko nadoblast, pa je kot svojstvena sinteza, ki se je kasneje izkazala za zelo uspešno, zgodovinski temelj in vir legitimnosti ruskega imperija in njegovih vladarjev, ki so prevzeli simbolično dediščino Bizanca (Južnič 1989: 27).

2.4.1. Ustanovitev prve ruske države

Vzhodni Slovani so se naselili po ogromnem vzhodnoevropskem prostranstvu, po katerem so potekale normanske trgovske poti od Baltika oziroma Skandinavije

proti Bizancu, zlasti ob rekah, ki tečejo s severa proti Črnemu morju na jugu. Nastanek prvih državnih tvorb na tem ozemlju, katerih pobudniki in organizatorji so bili v 9. stoletju Vikingi oziroma normanski Varjagi, kakor so jih poimenovali Rusi, je mogoče povezati prav s funkcijo zavarovanja njihovih trgovskih poti in postojank. Ruski zgodovinski spomin sega v leto 862, ko so prvo vserusko državo ustanovili in ji (s prestolnico v Novgorodu) zavladali Rurikoviči (po utemeljitelju Rjuriku, vladal do 879), sedež te velike kneževine pa so 882 preselili v Kijev kot najpomembnejšo postojanko ob Dnjepru na poti proti Bizancu. O Rusiji se lahko govori šele od časa, ko je ta popolnoma zaprla prehod od Baltika do južnih morij, torej od 9. stoletja naprej (Braudel 1990: 439). Rurikova sinova Oleg (879-912), ki ga slavijo kot prvega pomembnega ruskega vladarja, in Igor (912-945) sta utemeljila iz nastajajoče dinastije novo moč ter večkrat oblegala Carigrad.³⁷ Svjatoslav (957-972) je bistveno razširil slovansko državo, ki je dobila ime Kijevska Rusija (*Kijevskaja Rus*) (Rupnik 1999: 35; Južnič 1989: 27). Ogroženost Carigrada je bila vzrok prizadevanju po spreobrnitvi Rusov in ostalih okoliških poganov v krščanstvo, ker bi to lahko botrovalo tudi njegovemu političnemu vplivu (Longworth 1994: 276).

2.4.2. Pokristjanjenje Kijevske Rusije iz Bizanca

Verjetno leta 988 ali 989 je kijevski knez Vladimir (vladal 980-1015), ki je v pohodih premagal povelške Bolgare, poljskemu kralju pa odvzel Galicijo ter s tem zaokrožil ozemlje Kijevske Rusije, po sporazumu z bizantinskim cesarjem o vojaški pomoči sprejel tudi vzhodno krščanstvo³⁸ za državno vero.³⁹ Odločitev kneza Vladimirja za Carigrad je bila vsekakor odločitev za Evropo in njeno civilizacijo. Politični pomen te poteze je na mednarodni ravni mogoče videti v potrditvi domneve, da se je ruska država pravzaprav izoblikovala s strateško orientacijo na to najbogatejšo evropsko državo in mesto, s katerim je bila Rusija trgovsko tesno pove-

³⁷ Ruski napadi na Konstantinopel so se zvrstili v letih 860, 907, 941 in 944, vsakokrat pa so se končali s sklenitvijo trgovinske pogodbe (UNESCO 1975/1976: 165).

³⁸ Preostale (neizbrane) možnosti so bile: zahodno krščanstvo, ki so ga knezovi odposlanci zavrnilo zaradi premalo bleščečega cerkvenega rituala, islam, ki se je razširil na Povelške Bolgare na vzhodu ter judovstvo, ki so ga domnevno sprejeli sosednji Hazari.

³⁹ Odposlanci na carigrajski dvor so kijevskemu velikemu knezu takole poročali o svojem prisostvanju litugičnim obredom v veliki cerkvi Hagije Sofije v Carigradu ter njihovi mističnosti in veličastnosti: »Ne vemo, ali smo bili v nebesih ali na zemlji, zakaj takšnega sijaja in lepote zatrdno ne vidite nikjer na svetu. Tega vam sploh ne moremo opisati. Vemo samo, da se ondi zadržuje med ljudmi Bog in da njihovo opravilo prekaša češčenje v vseh drugih krajih. Take krasote nam nikakor ni moči pozabiti!« (Sherrard 1970: 99).

zana, na notranjepolitični pa v kohezivni vlogi pravoslavne cerkve oziroma njeni podpori centralni državni oblasti (Rupnik 1999: 30; Južnič 1989: 27).

Rusija je od 10. stoletja naprej popolnoma v bizantinskem vplivnem območju in to dejstvo je še dodatno prispevalo k razlikovanju vzhodne in zahodne Evrope (Braudel 1990: 443). Ta odločitev je bila povezana tudi z Vladimirjevo vojaško izsiljeno ženitvijo z bizantinsko princeso Ano Komneno, sestro cesarja Vasilija II., do katere je prišlo v Hersonu ob Črnem morju. Tik pred tem se je tam dal krstiti tudi sam, nakar je ukazal množični obred krstitve svojih podložnikov v Dnjepru. V Kijevu se je nastanil metropolit (do 12. stol. je bil ta praviloma grškega rodu), ki je bil podrejen carigraskemu patriarhu in zato tudi dejanski zastopnik bizantinske državne politike v Rusiji (Potemkin 1947: 111). Cerkevna organizacija je bila, ker je slonela na tuji in ne domači duhovščini, dokaj improvizirana in zato relativno šibka (Južnič 1989: 29). Rusi so začeli sprejemati grške umetnostne in kulturne vplive, vendar pa kot misijonarje niso sprejeli le Grkov iz Bizanca, temveč tudi slovanske duhovnike iz tedaj avtokefalne⁴⁰ Ohridske patriarhije oz. Samuelove države. Na ta način se je že izoblikovana slovanska pravoslavna kultura (slovanska liturgija in cirilsko bogoslužno pismenstvo v starocerkvenoslovanskem jeziku) prenesla z Balkana tudi v Rusijo k vzhodnim Slovanom (Rupnik 1999: 29-31). S pomočjo tega standarda se je vzpostavila tudi identifikacijska enotnost vseh pravoslavnih Slovanov, ki je odigrala pomembno vlogo v novejši zgodovini.

2.4.3. Razpad Kijevske Rusije in mongolski (tatarski) jarem

Po Vladimirjevi smrti je bila Kijevska Rusija sprva, za časa vladavine Jaroslava Modrega (1019-54),⁴¹ ki je še razširil njeno ozemlje proti severu, na vrhuncu svoje moči, zatem pa se je začela v nasledstvenih bojih razkrajati in drobiti na številne manjše kneževine. Spore ruskih knezov je uspelo pomiriti le še Vladimirju, vnuku Jaroslava in bizantinskega cesarja Konstantina, po katerem je dobil vzdevek Mo-

⁴⁰ Avtokefalnost (grški izraz, katerega dobesedni prevod je lastnoglavje) je značilnost pravoslavnih cerkva, ki pomeni njihovo organizacijsko in upravno samostojnost (neodvisnost). Pravoslavne cerkve so se v zgodovini uveljavljale kot izrazito narodne in so poudarjale enotnost med posameznikom in etnijo (ter državo) (Južnič 1993: 298-299; 1989: 29).

⁴¹ Jaroslav Modri, eden Vladimirjevih sinov, je dal poklicati bizantinske stavbenike in slikarje, ki so postavili in okrasili cerkev svete Sofije v Kijevu in prevesti vrsto grških del v ruščino; za njegove vlade je Rusija stopila na prizorišče kot svetovna sila (UNESCO 1975/1976: 165).

nomah⁴² (Kijevu je vladal 1113-25). Kljub drobljenju in medkneževskih sporih pa se je med vzhodnimi Slovani ohranila zavest o versko-cerkveni in kulturni sorodnosti. Jezikovna skupnost je ostajala temeljna vez tudi v poznejših stoletjih (Rupnik 1999: 33-37).

Kijevsko Rusijo oz. njene kneževine je v 13. stoletju uničil naval Džingiskanovih Mongolov (oz. Tatarov),⁴³ ki so na reki Kalki 1224 porazili vojsko ruskih knezov (Rupnik 1999: 38). Tatarski vladar Batu kan je ustanovil državno tvorbo, imenovano Zlata horda, s katero je podjarmil skoraj vse ruske državnice (Kijev je zavzel l. 1240) z delno izjemo severnega Novgoroda, ki pa je bil hkrati izpostavljen tudi nevarnosti z zahoda. Vdora katoliških Švedov in nemškega tevtonskega viteškega reda⁴⁴ je enega za drugim uspel odbiti tamkajšnji knez Aleksander Nevski,⁴⁵ ki ga Rusi še danes slavijo kot velikega zmagovalca nad zahodnimi sovražniki, pa vendar je tudi on moral naposled priznati mongolsko-tatarsko premoč. Ta je spravila skoraj celotno rusko ozemlje v vazalni položaj, ki je zapustil Rusiji trajne posledice v smislu njene izolacije, kar je pomenilo zanjo občutno zaostajanje za Evropo v gospodarskem in družbenem razvoju (Rupnik 1999: 39-41; Južnič 1989: 28).

Ruski knezi so se znašli v precepu med zahodnim katolicizmom, ki je zahteval priznanje papeškega primata oziroma unije med vzhodno in zahodno cerkvijo na eni strani in azijsko tatarsko nadvlado na drugi. Slednjo so bili tudi bolj ali manj prisiljeni izbrati, jamčila pa jim je tudi več svobode⁴⁶ v primerjavi z zahodno-evropsko alternativo.⁴⁷ Ruski metropoliti so se konec 13. stoletja preselili iz Kijeva v severnejši Vladimir, ki je bil že dobro stoletje vodilna ruska kneževina, po letu 1326 pa

⁴² Bizantinski cesar je Vladimirju Monomahu poslal v dar dragoceno krzveno krono, ki je postala eden najbolj čislanih ruskih vladarskih simbolov (šapka Monomaha) (Rupnik 1999: 34).

⁴³ S tatari so Rusi (ohlapno) poimenovali vzhodna nomadska (turška in mongolska) ljudstva.

⁴⁴ Nemški viteški red, imenovan 'tevtonski', je v 13. stoletju ustanovil papež z namenom prisilnega spreobračanja nekristjanov v severovzhodnih predelih (zahodnega) krščanstva in se je utrdil v deželi, kasneje poimenovani Vzhodna Prusija (Seton-Watson 1980: 130).

⁴⁵ Vzdevek 'Nevski' je veliki knez Aleksander Jaroslavič dobil po reki Nevi, na kateri je porazil Švede, ki so na papeževo pobudo vdrl v Rusijo l. 1240. Nemški viteški red je premagal leta 1242 na zaledenem Čudskem jezeru in pri Novgorodu ter tako zaustavil nemško prodiranje na vzhod. Razglašen je bil za ruskega svetnika in ga častijo kot enega največjih zgodovinskih junakov (Rupnik 1999: 39).

⁴⁶ Tatari so, enako kot ostali islamski vladarji, priznavali neislamske verske skupnosti in njihovim cerkvenim poglavarjem, torej tudi ruskemu pravoslavnemu metropolitu, priznavali oblast nad posvetnim prebivalstvom njihove vere (Seton-Watson 1980: 94).

⁴⁷ Rimski papež je zahteval take pogoje za pomoč zahoda v boju Rusov proti Mongolom in je leta 1253 razglasil kneza Galicije in Volinije, Daniila Romanoviča, ki se je na ta način uspel začasno obraniti mongolskega navala, za katoliškega »kralja vse Rusije« (Rupnik 1999: 41). Galicija je bila nekaj časa najnaprednejše središče ruske kulture (Seton-Watson 1980: 93).

je vlogo novega cerkvenega in političnega središča prevzela Moskva⁴⁸ (Rupnik 1999: 43; Seton-Watson 1980: 93-94).

2.4.4. Razdelitev ruskih ozemelj in litovska nadvlada

Mongolsko-tatarski vdor je pomenil razpad enotnega, s Kijevske Rusije vzpostavljenega prostora vzhodnoslovanskih oziroma ruskih dežel. Zahodno Galicijo je sredi 14. stoletja dobila Poljska, medtem ko so pravoslavni Slovani južne Rusije vzhodno od Galicije kmalu prišli pod okrilje litovske države, ki se je v 13. stoletju začela postopoma širiti proti jugovzhodu. Do 15. stoletja je litovska nadoblast segla čez osrednje vzhodnoevropsko območje vse do Črnega morja in je zavzela večino ozemlja, ki je nekdaj pripadalo Kijevske Rusiji. Dotlej nepokristjanjena Litva je šele okoli 1361 sprejela zahodno krščanstvo pod vplivom Poljske, s katero je bila od 1386 v personalni uniji,⁴⁹ začevši z litovskim knezom Jagielom. Kot Vladislav II. je postal tudi poljski kralj in utemeljil rodbino Jageloncev, ki so vladali Poljski in Litvi do l. 1572.

V to obdobje sega etnogenetski proces nastanka posebnega ukrajinskega in beloruskega naroda, ki sta se iz političnih vzrokov ločila od preostalega ruskega prebivalstva na severovzhodu, kjer se je začela (z zlitjem s finskimi plemeni) oblikovati velikoruska narodnost (Rupnik 1999: 41). Litovsko državo je mogoče upravičeno opredeliti tudi kot zahodnorusko državo, saj so pravoslavni Slovani predstavljali veliko večino prebivalstva takratne Litve, na kar kaže tudi dejstvo, da je bil v litovski državi v uradni rabi stari beloruski jezik (prvi litovski statut iz 1529 je slovanski), litovski knez pa si je enako kot moskovski in v rivalstvu z njim prisvajal naslov vseruskega vladarja (Hupchick in Cox 1996: 23; Rupnik 1999: 44, 295; Seton-Watson 1980: 93-94).

2.5. PROPAD IN NASLEDSTVO BIZANTINSKEGA CESARSTVA

Začetek konca Bizantinskega imperija je pomenila že osvojitve in oplenitve Carigrada s strani normanskih križarjev s sodelovanjem Benečanov in ustanovitvi-

⁴⁸ Moskvo je kot trdnjavo ob istoimenski reki sredi 12. stoletja ustanovil Jurij Dolgoruki. Leta 1326 je knez Ivan Kalita prenesel sedež metropolije v Moskvo, sebe pa je imenoval za velikega kneza vseh Rusij (po starorusko »Vseja Rusi«)(Rupnik 1999: 43).

⁴⁹ Pojem personalne unije označuje zvezo dveh samostojnih držav pod skupnim vladarjem.

jo t. i. Latinskega cesarstva na njegovem ozemlju v začetku 13. stoletja. To je pomenilo vojaški spopad med vzhodom in zahodom, ki se je sicer končal s povratkom starih oblasti v Bizanc, vendar pa je bilo vzhodno cesarstvo od takrat naprej bolj ali manj le še senca svoje nekdanje veličine in si od tega udarca ni nikoli več opomoglo. Njegovo imperialno dediščino so si začela prisvajati sosednja ljudstva, sprva še posebno Srbija, naposled je to uspelo muslimanskim Turkom, simbolno nasledstvo središča pravoslavlja pa se je preselilo na sever, v novo rusko prestolnico Moskvo.

2.5.1. Pretendenti na bizantinsko dediščino: Bolgari, Srbi in Otomanski Turki

Zaradi slabosti Bizanca je bilo konec 12. stoletja obnovljeno Drugo bolgarsko carstvo, s središčem v T'rnovu in pod vladavino Asenovcev, ki je prvič po Simeonovi in Samuelovi smrti predstavljalo resno grožnjo Bizancu s strani podrejenih ljudstev oziroma držav, ki so bile v njegovi vplivni sferi.

Po konsolidaciji oblasti z Nemanjići v 13. stoletju, so prevzeli njihove težnje tudi Srbi. Štefan Nemanja, veliki župan Raške, se je odpovedal katolištvu in prevzel pravoslavlje ter zasedel velik del bizantinskega ozemlja, kar je Srbijo vzpostavilo kot najmočnejšo balkansko državo. Največjo moč in obseg je Srbija dosegla pod vladavino Štefana Dušana (1331-55), imenovanega Silni, ki je zavzel večji del Balkanskega polotoka in se leta 1346 v Skopju okronal za carja Srbov in Grkov. Temu ustrezno so hkrati tudi srbskega arhiepiskopa povzdignili v patriarha Srbov in Grkov s sedežem v Peći. Na carskem dvoru je bil uveden popoln bizantinski ceremonial v grškem jeziku, Dušan pa je vladal po grških običajih. Vse to je jasno kazalo Dušanovo namero nadaljevati z bojem proti Bizancu s ciljem v celoti prevzeti njegovo dediščino, kar pa se Srbom kljub temu, da so nekajkrat prodrli vse do Carigrada, ni posrečilo (Voje 1994: 104; Južnič 1989: 21).

Medtem ko Srbi in Bolgari svojega poglavitnega cilja niso nikoli dosegli, pa je to naposled uspelo muslimanskim Otomanskim Turkom. Ti so začeli širiti svoje ozemlje na račun Bizanca v 11. stoletju in nato prodirati iz Male Azije na Balkan, l. 1389 so premagali Srbe, kmalu zatem tudi Bolgare ter končno omejili bizantinsko cesarstvo na samo prestolnico.

2.5.2. Turško cesarstvo in institucija "milleta"

Krčenja grškega cesarstva ni odtehtal obstoj pravoslavnih krščanskih cerkva v srednji in vzhodni Evropi, ker te niso priznavale poslušnosti carigrajskemu patriarhu.⁵⁰ Zavzeli so jo leta 1453, ko je v obrambi mesta padel zadnji bizantinski cesar. Kljub temu pa se je cesarstvo v določeni obliki nadaljevalo, ker je turški sultan svojemu naslovu dodal titulo *Kaisar-i-Rum* (Južnič 1990: 9). Predaja Bizanca Turkom je bila v nekem pogledu lahko tudi zavestna izbira antiunionistično opredeljenega pravoslavja, saj je že konec 14. stoletja carigrajski patriarh pisal papežu, da Turki zagotavljajo popolno svobodo delovanja njihovi cerkvi (Braudel 1990: 60). Premagani pravoslavni narodi, ki so postali podaniki muslimanske države, ki je nasledila bizantinsko cesarstvo, so namreč lahko obdržali svojo vero zaradi islamske verske tolerance do kristjanov in judov, utemeljene v instituciji "*milleta*".⁵¹ Ta je pomenila avtonomijo krščanskih verskih ustanov. Pravoslavni *millet* je bil v Otomanskem cesarstvu največji in pod osebno jurisdikcijo konstantinopelskega patriarha (Smrke 1996: 89). Na ta način se je poleg pravoslavja kot dominantne religije balkanskih ljudstev ohranila oziroma konservirala tudi etnična raznolikost prebivalstva turškega imperija, ki je ohranjajoč identiteto in zgodovinski spomin skozi svojo cerkveno organizacijo (ki je imela kot fevdalna institucija tudi politični pomen, kar velja na Balkanu zlasti za Srbe, Bolgare in Grke), v podrejeni vlogi "raje" čakalo na nastop nacionalne ideje v 19. stoletju. Šele ta ideja je sprožila aktiven protiturški boj in nastanek nacionalnih držav (Južnič 1993: 300-301).

2.5.3. Florentinska unija in osamosvojitve ruske cerkve

⁵⁰ Pravoslavna praksa avtokefalnosti posameznih cerkva, ki so si s politično zaslombo izborile samostojen status, se je takrat razvila do take stopnje, da je moral carigrajski patriarh Antonios kot branilec univerzalistične ideologije bizantinskega cesarstva intervenirati in ošteti moskovskega velikega kneza Vasilija I. zaradi njegove prepovedi omenjanja cesarja, kajti »nemogoče je, da imajo kristjani cerkev, nimajo pa cesarja; cesarstvo in cerkev sta eno in nikakor ni mogoče ločiti eno od drugega«, kar je bizantolog Georgij Ostrogorski komentiral z mislijo, da »doktrina o enem ekumenskem cesarju ni bila nikoli izražena bolj silovito in z več ognjevite zgovornosti« (Hay 1968/1995: 81; Ferluga 1996: 45-46).

⁵¹ Islamska ustanova, imenovana s turško besedo '*milla'* ali '*millet'*', ki ga je možno prevesti kot »dodeljeno avtonomijo« je priznavala določeno vrsto verske svobode vernikom »knjige« (judom in kristjanom), ki pa so morali plačevati poseben davek in niso imeli vseh pravic kakor »pravi« verniki (muslimani). Dopuščal pa je javno izpovedovanje vere in je bil v primerjavi z odklanjanjem verskega pluralizma v krščanski Evropi poseben sistem zaščite drugovercev, kar je pomenilo tudi ustalitev divergentnosti različnih vzhodnih krščanskih cerkva zaradi prenehanja vztrajnih poskusov Bizanca po poenotenju krščanstva (Južnič 1993: 300).

Ko so Turki v prvi polovici 15. stoletja postopoma obkoljevali Bizanc, se je carigrajska cerkev zatekla po pomoč k rimskemu papežu Evgeniju IV. Ta je leta 1438 v Ferrari sklical koncil, ki se je pozneje preselil v Firence. Tam je bil leta 1439 tudi sklenjen dogovor o uniji oziroma združitvi obeh cerkva, s katero je Bizanc formalno priznal papeževo vrhovno cerkveno oblast, toda dogovor je bil zaradi odpora grškega ljudstva dejansko neučinkovit. Na florentinskem koncilu je sodeloval tudi ruski metropolit Izidor,⁵² po rodu Grk, ki ga je carigrajski patriarh postavil na ta položaj proti volji velikega kneza Vasilija II. (1425-62) in se je iz Firenc vrnil v Moskvo kot rimski kardinal. Rusi so ga zato kot »latinskega krivoverskega sleparja« odstranili s funkcije in zaprli, po njegovem pobegu l. 1448 pa neodvisno od carigrajskega patriarhata imenovali domačega metropolita Jona. Ta nedvoumna demonstracija samostojnosti ruske cerkve je pomenila *de facto* razglasitev avtokefalnosti (Rupnik 1999:48).

Že pet let kasneje so Otomanski Turki zavzeli Carigrad, patriarhi pa so postali podaniki turškega sultana, ki jih je s posebno listino potrdil na tem položaju. Rimski papež Pij II. (Piccolomini) v svojem pismu sultanu Mohamedu, osvajalcu Carigrada, zavrača dokazovanje, da ta dejansko nadzoruje kristjane na svojih območjih, kajti te je odpisal kot prave kristjane, češ da so Grki ob njegovem zavzetju Konstantinopla "odpadli od zveze z rimsko cerkvijo, ker še do sedaj niso sprejeli florentinskega sklepa in so ostali v zmoti" (Hay 1968/1995: 94). Rim ni opustil ambicij podreditve Rusije, kar se je pokazalo v posvetitvi novega kijevskega metropolita Grigorija leta 1458, ki jo je iz Rima izvedel izgnani carigrajski patriarh. Moskovska kneževina, ki je imenovala svojega lastnega metropolita (z novim nazivom) "Moskve in vseh Rusij", je zavrnila priznanje njegove nadoblasti, sprejela pa jo je litovsko-poljska država, kar je imelo za posledico razdelitev ruske cerkve na dva ločena in nasprotujoča si dela (Rupnik 1999: 49; Ukrajins'ka Greko-Katolicka Cerkva 2001; Seton-Watson 1980: 93-94).

2.5.4. Rusija kot dedinja Bizanca

⁵² Izidor je bil po uradni uniatski interpretaciji eden glavnih iniciatorjev florentinske unije.

Arnold Toynbee (1957: 31-40) izpostavlja dva skoraj vzporedna dogodka, ki sta izjemno vplivala na rusko imaginacijo: propad vzhodnorimskega cesarstva (1453) in ustanovitev ruske univerzalne države s prestolnico Moskvo v letih 1471-79.

Moskovska pravoslavna država je s padcem Carigrada dobila argument za trditve, da je postala edini branik pravoslavja, njeni vladarji pa so se začeli šteti za politične dediče bizantinskega imperija (Rupnik 1999: 48). S tem je ruska pravoslavna cerkev dobila nacionalno-državno funkcijo podpore porajajoči se ideji o Moskvi kot tretjem Rimu, po kateri bi moskovskim velikim knezom pripadlo nadaljevanje vloge bizantinskih cesarjev. Tedaj se je začelo v Rusiji pojavljati tudi grško, torej bizantinsko poimenovanje *Rossija*, ki je prišlo v rabo po padcu Carigrada in osvoboditvi izpod Zlate horde.

V ruske zadeve se je spet vmešal rimski papež, ko je Ivanu III. leta 1472 ponudil za ženo nečakinjo zadnjega bizantinskega cesarja Sofijo (Zoja) Paleolog z namenom, da bi ga spreobrnila v rimsko katoliško vero ali ga vsaj prepričala o nujnosti unije z Rimom. V resnici pa je ta zakon še utrdil neodvisnost ruskega vladarja, saj je bila Sofija edina dedinja izgubljenega bizantinskega prestola in je pomenil tudi prevzem bizantinskih simbolov državne moči (grba z dvoglavim orlom) (Velikonja 1996: 40) ter razkošnega dvornega obredja in ceremoniala ob kronanju. Na ta način se je Ivan III. z vso pravico lahko oklical za naslednika bizantinskih cesarjev, kar kaže tudi njegova na novo privzeta titula car.⁵³ Menih Filotej (rusko Filofej) iz Pskova je izoblikoval doktrino tretjega Rima, ki je prevzel poslanstvo prvih dveh. Formuliral jo je leta 1511 v pismu moskovskemu velikemu knezu Vasiliju III. takole (Rupnik 1999: 51):

*Naš vladar je na vsem svetu edini car nad kristjani, upravljalec nad svetimi in božanskimi prestoli svete, ekumenske in apostolske cerkve, v mestu Moskvi, ki ga je Bog rešil /.../. Edino ona razsvetljuje ves svet, bolj svetlo kot sonce /.../, kajti pomni: vsa krščanska cesarstva so propadla in se zedinila v eno, v carstvo našega vladarja, kot pravijo preroške knjige: to je rusko carstvo; kajti dva Rima sta padla, ampak tretji Rim stoji, četrtega več ne bo.*⁵⁴

Iz zaključnih besed zgornjega navedka je razvidno, da je Moskva pojmovana ne le kot tretji, temveč hkrati tudi kot zadnji Rim. Za uveljavitev te doktrine ima velike

⁵³ Car je skrajšana oblika slovanske besede *c'sar'* (Snoj 1997: 56), kar je slovanska različica latinskega vladarskega naziva *caesar* in se je (po slovanskih carjih Simeonu, Samuelu in Dušanu) začela pojavljati tudi poleg naslova moskovskega oziroma ruskega velikega kneza.

⁵⁴ Rusko: »a četvortomu ne budjet žit'« (možen prevod je tudi: »četrtega pa ne bo nikoli«).

zasluge ruska pravoslavna cerkev, ki je tako odločilno pripomogla h konsolidaciji nove državne moči. Čeprav navedena formulacija nikoli ni postala uradna doktrina ruske države oziroma posvetne oblasti, pa odraža stanje duha, ki je bilo zelo dolgo precej razširjeno in vplivno v moskovskih političnih krogih. Moskva je bila tedaj edina država, katere vladar je bil pravoslavne vere, pravoslavje pa je bila najbolj učinkovita združevalna ideologija, še posebno v opoziciji do islama, ki se je polastil "zibelke pravoslavja". Pri elaboraciji zgodovinskih pretenzij "tretjega Rima" – Moskve je poudarjena zavest ne le o pravoslavju kot takem, temveč o širši pravoslavni ekumeni, pri čemer je izpostavljeno rusko nasledstvo Bizanca in vsega, kar je ta pomenil in predstavljal (Južnič 1989: 28; Seton-Watson 1980: 95).

3. RUSKI IMPERIJ – »TRETJI RIM«

Ruska država, ki je izšla iz moskovske velike kneževine, se je uveljavila kot poglavitna naslednica (vzhodno)rimskega oziroma bizantinskega imperija, kar je lepo izraženo v ideji o Moskvi kot "tretjem in zadnjem Rimu". To nasledstvo se je kazalo ne le v pravoslavni religiji, temveč tudi v prevzemu vladarskega in državnega naziva (carstvo). Ruski imperij je s širitvijo na ogromna azijska prostranstva postal največja država na svetu, ki je z vzhoda vplivala tudi na Evropo.

3.1.1. MOSKOVSKA DRŽAVA IN NASTANEK RUSKEGA CARSTVA

Vodilno vlogo v osvobajanju ruskih kneževin od mongolske nadoblasti je imela Moskva, kamor se je premaknilo jedro ruskega državotvorja in središče, okoli katerega se je začelo "zbiranje ruskih dežel". Moskva je postala prestolnica pravoslavne civilizacije, še zlasti od časa Ivana Groznega, ki se je okronal za carja in ustanovitvi moskovske patriarhije, čemur je sledila reakcija z zahoda v obliki Brest-Litovske unije in institucije uniatstva.

3.1.1.1. Moskovska kneževina in "zbiranje ruskih dežel"

Ruska zmaga nad Zlato hordo je bila izbojevana za časa vladavine Dimitrija Donskega (1359-89) v bitki na Kulikovskem polju leta 1380 in je moskovsko veliko kneževino kot naslednico velike kneževine Vladimira utrdila v vlogi središča ruskih dežel in zametka bodočega velikega imperija (Južnič 1989: 28). Začela se je nagla ekspanzija moskovske države: Ivan III. Vasiljevič (vladal 1462-1505) ji je priključil Jaroslavl' in Rostov, 1478 Novgorod in kmalu nato Tver. Dokončno je osvobodil Rusijo mongolskega (tatarskega) vazalnega jarma (Braudel 1990: 447), ko jim je leta 1480 prenehal plačevati davek (Seton-Watson 1980: 94) ter zavrnil poskuse Poljakov, Litvancev, Livoncev in Švedov po širitvi na rusko ozemlje.

Z Ivanom III., poročenim s potomko bizantinskih vladarjev, se je na moskovskem dvoru začela pojavljati titula "car" ter naziv, ki je prej pripadal bizantinskim cesarjem "avtokrator" – "samodržec" (Simoniti 2001: 284). Kot vladarski simbol nasledstva kijevskih Rjurikovičev si je Ivan III. vzel Monomahovo krono. Podredil si je vse druge ruske kneze in kot božjemu izvoljencu so mu morali izkazovati pokor-

nost. V ruskem ljudskem pojmovanju se je hitro utrdila vera o tem, da je Moskva kot tretji Rim mesto nad mesti in srce svete Rusije. Carju je to olajšalo nadaljnje "zbiranje ruskih dežel", tako da je lahko tudi z najhujšim nasiljem strl odpor nepokornih mest. Njegov sin, Vasilij III. Ivanovič (vladal 1505-1533) je uspešno nadaljeval to politiko in Moskvi podredil kneževine in mesta Pskov, Černigov, Rjazan, 1514 pa še Smolensk. Na dvor Vasilija III. so začeli pošiljati svoje odposlance vsi veliki vladarji tedanje Evrope (Rupnik 1999: 51).⁵⁵ Med letoma 1462 in 1533 se je površina Moskovije povečala za šestinpolkrat, na 2,8 milijona kvadratnih kilometrov (Rupnik 1999: 52).

3.1.2. Ivan Grozni in pravoslavna ideologija carizma

Ideja o Moskvi kot tretjem Rimu je dobila uradno potrdilo pri Ivanu IV. Vasiljeviču (vladal 1533-1584), ki je svojo državo utemeljeval z rimsko-grškimi koreninami. Oklical se je za carja (cesarja) in postal je (po rimski tradiciji, predelani v bizantinski verziji) imperator, kar je pomenilo v pravem in polnem smislu te besede, da je absolutni vladar ali *samoderžec*. Ivan Grozni⁵⁶ se je za carja in velikega kneza "vse Rusije" dal okronati leta 1547. Ideje o neogibnosti despotske carske oblasti se je navzel od Ivana Peresvetova, ki se je kot ruski dvorjan iz Litve dodobra seznanil s sultansko vladavino v Turčiji in mu 1549 izročil svojo politično razpravo o oblasti. V njej je ruskemu carju predlagal, naj vlada kot turški sultan z neomejeno osebno oblastjo,⁵⁷ car pa je po tej doktrini tudi vrhovni vladar nad cerkvijo. Ideja o Moskvi kot tretjem Rimu je dobila z Ivanom Groznim novo razsežnost, ker je vse-mogočni car naročil izdelavo genealogije vladarske rodbine tako, da bo dokazano, da ne izvira od Rjurika, temveč naravnost od bizantinskih in rimskih cesarjev in si

⁵⁵ Eden najpomembnejših med njimi je bil Sigismund Herberstein iz Vipave (1486-1566), ki se je dvakrat mudil v Moskvi (1517 in 1526) po naročilu cesarja Maksimilijana, da bi Vasilija pridobil za skupen boj proti Turkom. Njegovi Moskovski zapiski (*Rerum Moscoviticarum comentarii*, Herberstein 1549/1951/2001) so postali v Evropi edinstveni zgodovinski vir za poznavanje tedanje Rusije. Po njegovih lastnih besedah je k njegovemu delu veliko pripomoglo znanje slovenščine, ki mu je omogočalo sporazumevanje s prebivalci Rusije.

⁵⁶ Vzdevek »Grozni«, ki v ruščini pomeni »strašni« je dobil zaradi svojega načina vladanja, ker je z okrutnostmi presejal vse svoje predhodnike, kronal pa jih je z ubojem lastnega sina.

⁵⁷ Znan je njegov izrek, da je »država brez groze (oziroma strahu) kot konj brez uzde«.

je zato nadel vzdevek, ki so si ga dotlej lastili le na zahodu: "*augustus*" (Rupnik 1999: 52; Južnič 1989: 29).⁵⁸

Ivan Grozni je postavil na noge močno vojsko ter začel osvajati ozemlja, ki nikdar niso spadala v okvir Kijevske Rusije. Največjega zgodovinskega pomena je njegov pohod proti kazanskemu kanatu na Volgi. Trdnjavo Kazan je zavzel leta 1552 po dolgem obleganju in si s tem podredil vrsto neslovanskih ljudstev onstran Volge, 1566 pa še Astrahan. Rusija si je tako pridobila nadzor nad velikanskimi ozemlji v Povolžju, od njenega izvira pa do izliva v Kaspijsko morje, kjer so nastala številna nova ruska mesta. Obseg ruske države se je pod Ivanom Groznim podvojil in presegel 5 milijonov kvadratnih kilometrov. Vendar pa se je car zavedal, da mu vse ozemeljske pridobitve ne bodo služile brez odprtih vrat v Evropo na Baltiku, kajti ob Črnem morju so vladali Turki oziroma njihovi tatarski vazali na Krimu. Iz teh razlogov se je zapletel v dolgo in neuspešno vojno za Livonijo s Švedi in z Litvo.

Dve veliki duhovni gibanji Evrope, renesansa in reformacija sta Rusijo zaobšli, ker zanju tam ni bilo objektivnih pogojev, saj je Ivan Grozni do tal uničil še edino rusko obrtniško-trgovsko mesto Novgorod, kjer bi se potencialno lahko pojavile renesančne ideje, na religioznem področju pa je vseskozi prevladoval pravoslavni konservativizem (Rupnik 1999: 53-54).

3.1.3. Ustanovitev moskovske patriarhije

Boris Godunov, svak Ivana Groznega, ki je izgnal Švede z južne obale Finskega zaliva in z njimi sklenil mir (1595), se je uveljavil kot njegov poglavitni naslednik še preden je tudi formalno postal car. Pripravil je razglasitev samostojne ruske patriarhije v Moskvi. Ruska cerkev, ki je izkoristila florentinsko unijo in si uspela že leta 1448 izboriti dejansko neodvisnost od Konstantinopla, pa je šele z ustanovitvijo patriarhije prisilila carigrajskega vesoljnega patriarha, da ji je tudi formalno priznal avtokefalnost. Na vseruskem cerkvenem zboru leta 1589 so razglasili metropolit Jova za prvega moskovskega patriarha (Rupnik 1999: 54). Ko je postala

⁵⁸ *Augustus* je naziv, ki izvira od rimskega cesarja Avgusta in je z njim označeno vladarjevo poreklo. Po letu 1718 (od Petra Velikega naprej) so bili ruski imperatorji tudi uradno okrašeni z dodano titulo »avgustejšij«.

ruska cerkev avtokefalna, je zaživela v simbiozi z rusko državo, katere moč je s samostojnostjo cerkve postala še bolj učinkovita (Južnič 1989: 29).

Tretji Rim je s to gesto, s katero se je oklical za prestolnico prave vere (pravoslavlja), izzval prvi Rim k še bolj organizirani akciji za prevlado v krščanskem svetu (Rupnik 1999: 54, 351), usmerjeni k pravoslavcem vzhodne Evrope z namenom pripraviti jih k priznanju vrhovne papeške nadoblasti.

3.1.4. Poljska država, Brest-Litovska unija in pojav uniatstva

Po letu 1569, ko je bila sklenjena Lublinska unija (realna unija med Poljsko in Litvo v obliki federativne *Reczpospolite*⁵⁹), so velika ozemlja zahodne in jugozahodne Rusije oziroma Ukrajine, ki so prej pripadala Litvi, prišla v sklop enotne poljsko-litovske države. V njej je bila prevladujoča državna religija rimskokatoliška, manjšinska pa pravoslavna. Na jugozahodnih mejah Moskovijske se je, podprta z močjo poljske države, začela velika uniatska kampanja (Rupnik 1999: 54), katere cilj je bil navezati pravoslavce, prebivajoče na Poljskem na zahodno, katoliško cerkev oziroma jih prisiliti v združitev z njo. Leta 1596 je v Brest-Litovsku zasedal cerkveni zbor katoliških in pravoslavnih hierarhov, na katerem je bila sklenjena t. i. Brestska unija, s katero je večji del pravoslavne hierarhije Kijevske metropolije privolil v uniatstvo.⁶⁰ To je z njihove strani pomenilo priznanje enotnosti z rimskokatoliško cerkvijo in primata (vrhovne oblasti) rimskega papeža, medtem ko je katoliška cerkev dopustila uniatom vzhodni (bizantinski oziroma cerkvenoslovanski) obred in ohranitev precejšnjega dela pravoslavnega kanonskega prava, kar je pomenilo tudi, da za njihove duhovnike ni zahtevala celibata (Seton-Watson 1980:

⁵⁹ Na unijo s Poljsko so bili Litovci prisiljeni, da so lahko okrepili obrambo pred vse bolj ogrožujočo vzhodno sosedo Rusijo (Potemkin 1947: 195). Unija je pomenila združitev dveh držav v eno, z enim parlamentom (sejmom) in eno vlado (Seton-Watson 1980: 130).

⁶⁰ Uniatstvo je institucija v katoliški cerkvi, zaobsegajoča skupine vzhodnih cerkva, ki so priznale papežev primat in dogmo *filioque*, ohranile pa svoje obrede, cerkveni jezik in cerkvenopravna krajevna izročila. Pravno med seboj neodvisne so veje uniatov bizantinskega obreda, ki so se ločile od posameznih pravoslavnih cerkva (cerkveni jeziki: grški, cerkvenoslovanski, romunski, arabski), maronitov ter odpadlih delov monofizitskih cerkva (armenskega, zahodno- in vzhodnosirskega ter aleksandrijskega obreda). Uradni naziv uniatov bizantinskega obreda je od časa Marije Terezije (določila jim ga je leta 1774 po pridobitvi dela Poljske) Grško-katoliška cerkev in je najbolj razširjena med zahodnimi Ukrajinci ali Rusini (na osnovi unije iz Bresta 1596, ki je vključila del Belorusov in Ukrajincev; danes v nekdanji avstrijski pokrajini Galiciji, pa tudi v avstrijskih pokrajinah, pridobljenih izpod turške oblasti: od 1646 v ogrski Ruteniji – unija iz Užgoroda, ki je vključila del Rusinov in Slovakov) in med delom Romunov v Transilvaniji (unija iz Albe Lulie 1698) (Smrke 2000: 247). V naši neposredni sosesčini je strnjeno uniatsko področje Žumberak na Hrvaškem, kjer so se uskoški uniati za razliko od večine drugih, ki so prestopili nazaj v pravoslavje, ohranili do danes. Dve župniji sta tudi v slovenski Beli krajini.

131; Smrke 2000: 247). Unija je oživila katoliške upe in namere pripraviti celotno vzhodno pravoslavlje k pokorščini Rimu, kar se je zdelo uresničljivo še dobro stoletje pred tem na florentinskem koncilu (Longworth 1994: 199).

Okoli leta 1700 je uniatstvo zaobseglo celotno pravoslavno prebivalstvo v poljski državi in je v 18. stoletju štelo 12 milijonov vernikov (Belorusov in Ukrajincev), po delitvi Poljske pa se je uspelo ohraniti samo na ozemlju pod avstrijsko oblastjo, ki je tudi aktivno pripomogla k njegovi utrditvi (Longworth 1994: 200, Seton-Watson 1980: 132).

3.1.5. Poljska okupacija Rusije

V začetku 17. stoletja se je prestola polastil samozvanec Dimitrij, ki je služil interesom oz. težnjam katoliške poljsko-litovske unije po podreditvi vseh ruskih dežel. Ker pa ni bil pripravljen spoštovati ruskih običajev, se je proti njemu dvignil upor (1606), v katerem je bil skupaj z mnogimi Poljaki tudi sam ubit. Poljski kralj Sigmund je nameraval kar sam zasesti ruski prestol in je z vojsko za dve leti (1610-12) okupiral Moskvo s Kremljem, jo opustošil in zasedel tudi dobršen del Rusije. Vseruski odpor proti Poljakom je vodil patriarh Hermogen, ki je izključil možnost, da bi prestol zasedel katoličan (poljski kralj oziroma njegov namestnik, kraljevič Vladislav). Šele ko je ruskim bojarjem uspelo zbrati vseljudsko vojsko za osvoboditev Moskve, ki jo je podpiralo tudi prebivalstvo, je Rusom uspelo izgnati Poljake iz dežele (Rupnik 1999: 56).

3. 2. OBLIKOVANJE VSERUSKEGA IMPERIJA

Z nastopom rodbine Romanovih se začne naslednja faza vzpona ruskega carstva, ki je z nadaljnjim osvajanjem ozemelj (Ukrajina, kolonizacija Sibirije) postopoma preraščalo v velikoruski imperij, teritorialno največjo državo sveta. Še posebno velik zagon je dobila Rusija s carjem Petrom Velikim, ki jo je poskušal reformirati po evropskih zgledih in ji priboril nove strateške pozicije zlasti na Baltiku ter se proglasil za vseruskega imperatorja.

3.2.1. Nastop Romanovih in priključitev Ukrajine

Na protipoljskem razpoloženju se je krepila zavest o skupni pripadnosti pravoslavni ruski naciji, kajti postavljalo se je vprašanje nadaljnje samostojnosti moskovskega carstva. Po daljših nasledstvenih sporih je *zemski sobor* leta 1613 izbral za novega carja 16-letnega sina patriarha Filareta Mihaila Romanova (vladal do 1645). Vladavina Romanovih se je začela v zelo simbolni povezavi posvetne oblasti s cerkveno. Ko se je patriarh Filaret vrnil iz poljskega ujetništva, je dejansko prevzel oblast ob svojem sinu, carju Mihailu in se dal tudi sam oklicati za *gosudarja* (Rupnik 1999: 57-58).

Poveljnik dnjeprskih kozakov, zaporoški hetman Bogdan Hmelnicki,⁶¹ je zaprosil ruskega carja za pomoč v boju proti Poljakom, hkrati pa leta 1654 svoj (vzhodni) del Ukrajine pridružil ruskemu carstvu, kar pa se je dokončno uresničilo šele leta 1667. Tako je Moskva dobila pod svoje okrilje tudi "mater ruskih mest", Kijev. To je pomenilo odločilni prodor v nekdanjo matico Kijevske Rusije, ki ga je car dosegel brez kakršnihkoli lastnih naporov. Priključitev dela Ukrajine k Rusiji je bil pomemben tudi za nov zalet idej o Moskvi kot tretjem Rimu, o Rusiji kot naslednici Bizantinskega imperija in o ruskem carju kot varuhu vsega pravoslavnega sveta. Slednje je bilo navzoče zlasti v bojih z "latinskimi" Poljaki, ker so bili utemeljevani kot boji za zaščito enakovernih pravoslavnih (Rupnik 1999: 58-59).

3.2.2. Osvojitve in kolonizacija Sibirije

Rusija oziroma moskovska država si zaradi premočnih sosed na zahodnih in južnih mejah (Švedska, Poljska-Litva, krimsko-tatarski kanat) ni mogla privoščiti širjenja oblasti v evropski smeri, zato so carji svoje ekspanzionistične načrte obračali proti severu in vzhodu, kjer ni bilo organiziranih državnih tvorb. Tako so podpirali tudi kozake, ki so se imeli za "viteze pravoslavja" in so osvajali nova ozemlja med Volgo in Uralom ter proti Kavkazu, posvetne in cerkvene oblasti pa so vzporedno kolonizirale novo osvojena ozemlja onstran Volge in Kame. Osvajanje velikih gozdnatih prostranstev tajge so za lovci na kožuhovino v povezavi z novgorodskimi trgovci nadaljevali kozaki, ki so varovali rusko carstvo pred vdori Tatarov čez Ural. Konec 15. stoletja je tatarski kan Mahmet ustanovil sibirski kanat s prestol-

⁶¹ Rusi vidijo Bogdana Hmelnickega kot velikega bojavnika proti poljski oziroma katoliški nadvladi in zedinitelja Ukrajincev z Rusi. Ukrajinci pa častijo v Hmeljnickem predvsem velikega državnika, ki je poskušal doseči za Ukrajino neko obliko samostojnosti, postal pa zaradi neugodnih političnih okoliščin žrtev moskovskega besedolomstva (Rupnik 1999: 59)

nico Sibir, ki so ga Rusi osvojili in po njem poimenovali dotlej še neopredeljeno pokrajino na vzhodu. Bila je redko naseljena s prvotnim nomadskim prebivalstvom, ki se ni moglo organizirano upirati ruski kolonizaciji, zato je ta potekala izredno hitro in gladko. V nekaj desetletjih so Rusi prodrli vse do Bajkalskega jezera in 1648 do Ohotskega morja oziroma do zahodne obale Tihega oceana, v poznem 18. stoletju pa je ruska kolonizacija segla celo na ameriško celino. Kozaške osvojitve v Sibiriji in na Daljnem vzhodu so Rusijo sredi 17. stoletja po površini uvrstile v sam vrh med vsemi državami sveta, po drugi strani pa je bilo to prostranstvo izredno redko naseljeno (Rupnik 1999: 60-65).

3.2.3. Peter I. Veliki in začetek evropeizacije Rusije

Leta 1689 je carsko oblast prevzel Aleksejev sin Peter I. (1672-1725). Od mladih let se je družil s tujci in v stikih z njimi spoznaval, koliko Rusija zaostaja za Evropo. Zato si je že zgodaj izoblikoval za vzor evropski način življenja, še posebej v gospodarstvu in kulturi. To ga je še bolj utrjevalo v prepričanju, da bo moral državo odpreti Evropi (Rupnik 1999: 67). Vzpon imperialne moči Rusije, ki je bil cilj zamišljenih reform, pa je bil pogojen z odstranitvijo nevarnosti rivalskih držav na zahodu: protestantske Švedske in katoliške Poljske (Južnič 1989: 30).

Peter je začel posodabljati vojsko in krepiti pomorsko silo ruske države. Podedoval je dva zapletena problema: turškega in švedskega. Z zgraditvijo mornarice mu je uspelo končno premagati Turke in 1696 osvojiti Azov ter vzpostaviti gospodstvo na Azovskem morju, vendar to še ni pomenilo dostopa na Črno morje (Rupnik 1999: 66-68; Potemkin 1947: 263).

Da bi se bolje podučil o graditvi sodobne mornarice, se je 1697-1698 podal na tajno misijo v Evropo.⁶² Tam je Peter še globlje spoznal zaostalost Rusije, zato je začel po vrnitvi z neverjetno grobstvo uveljavljati novotarije in evropske navade, ki jih je na vsak način hotel prenesti v svojo deželo.⁶³

Na poti po Evropi je car sklenil zavezništvo s saškim knezom in poljskim kraljem Avgustom proti nadvladi Švedov na Baltiku. Leta 1700 so Rusi iztrgali Švedom ne-

⁶² Peter se je v Koenigsbergu ločil od svojega spremstva in sam odšel v Holandijo, kjer se je učil ladjedelništva, nato pa še v London in povsod novačil mojstre (Rupnik 1999: 68).

⁶³ Bojarje je zapovedal nasilno obriti in je to počel celo lastnoročno, ker je bil prepričan, da jih bo na ta način kultiviral (Južnič 1993: 247). Z letom 1700 je kot simbolično prekinitev s starimi časi uvedel evropski koledar z novim letom 1. januarja in štetjem po Kristusu (dotlej so novo leto začeli s 1. septembrom, leta pa so šteli od stvaritve sveta) (Rupnik 1999: 68).

kaj novih postojank, tako da je Rusija dobila izhod na Baltik. Ob ustju Neve je leta 1703 Peter dal postaviti novo prestolnico, ki ji je dal ime Sankt-Peterburg. To je pomenilo tudi simbolno odpoved Moskvi kot trdnjavi "starine" (Rupnik 1999: 68).⁶⁴

3.2.4. Vojne s Švedi in pridobitev novih ozemelj na Baltiku

Švedski kralj Karl XII. se je po zmagi nad Poljaki leta 1709 preusmeril z močno vojsko proti Rusiji, ker je hotel izkoristiti naraščajoče nezadovoljstvo prebivalstva, zlasti upornih ukrajinskih kozakov pod poveljstvom Ivana Mazepe, s katerimi se je hotel združiti. Peter je prestregel švedsko vojsko, s katero se je istega leta spopadel pri Poltavi in jo popolnoma uničil. Poltavska zmaga je izredno odmevala po tedanji Evropi in popolnoma predrugačila položaj v Evropi. Peter pa je odtlej lahko diktiral pogoje miru na Baltiku in k Rusiji priključil Rigo, Reval (Talinn) in Viborg. Ker je pregnani švedski kralj hujskal turškega sultana na vojno proti Rusiji, je Peter začel z agitacijo med pravoslavni prebivalci oziroma vazali turškega imperija in začel pripravljati pohod za osvoboditev pravoslavnih kristjanov na Balkanu, ki pa se je končal s turško zmago na reki Prut, katere posledica je bila izguba Azovskega morja.

Poraz na jugu je Petra spodbudil k obračunu s Švedi na severu. Leta 1714 so ruske enote zasedle skoraj vso Finsko, ruska mornarica pa je na Baltiku premagala švedsko in zasedla Alandske otoke. S sklenitvijo miru s Švedsko leta 1721 v Nystadu na Finskem se je končala velika severna vojna. Z njim je Švedska odstopila Rusiji Livonijo, Estonijo, Ingrijo (finsko pokrajino v okolici Peterburga) in del Karelije, medtem ko se je Rusija zavezala Švedski vrniti Finsko. Po določitih nystadskega miru so morale na novo pridobljene pokrajine ohraniti svoje pravice in privilegije, pa tudi svojo evangeličansko vero, cerkve in šole. Rusija je s tem prvič dobila v svojo sestavo ozemlja, ki so se dotlej razvijala v okviru evropske civilizacije (Rupnik 1999: 69-70).

3.2.5. Institucionalne in družbene reforme v Rusiji

⁶⁴ Nova prestolnica Sankt Peterburg (v neuradni rabi je samo ime Peterburg brez predpone Sankt) je bila zasnovana po evropskih vzorih in večinoma z evropskimi arhitekti (Rupnik 1999: 68).

Velikega pomena pri modernizaciji ruske države je bil prosvetljeni absolutizem Petra Velikega, preko katerega je Rusija 'dohitevala' Evropo (Južnič 1989: 30). Peter je z zmago nad Švedi zagotovil Rusiji "okno v Evropo", svojo državo pa uvrstil med vodilne sile v tedanji Evropi. Senat mu je podelil naziv admirala, očeta domovine, vzdevek Veliki in za prihodnost Rusije najpomembnejši naziv: poslej so ga imenovali "imperator vseruski". Rusija je temu ustrezno leta 1721 dobila novo ime: Vseruski imperij (*Vserossijskaja imperija*). Odtlej so se tudi vsi Petrovi nasledniki po rimskem zgledu imenovali imperatorji, medtem ko je beseda car ostala le v neuradni rabi (Rupnik 1999: 70).

Peter Veliki je temeljito reformiral državo in družbo. Poskušal je uveljavljati samoupravo v mestih, da bi po evropskih vzorcih spodbujal trgovino in obrt ter prek podrejanja vsega vojaškim potrebam imperija spodbudil hitro gospodarsko rast, ki se je nadaljevala tudi po njegovi smrti. Proizvodnja surovega železa se je v prvi četrtini 18. stoletja v Rusiji povečala za petkrat (Rupnik 1999: 70-71). Vzporedno z rastjo industrijske proizvodnje pa je naraščal tudi obseg zunanje trgovine čez novo osvojena pristanišča na Baltiku. Z vsiljevanjem tujih vzorcev za organizacijo in upravljanje države je Peter Veliki ustvaril od siceršnje elite neodvisno državno birokracijo, hkrati pa samo državo še bolj oddaljil od ljudstva.

Podržavljenje vsega družbenega življenja je ostala za Rusijo ena tistih pomembnih značilnosti, ki jo še danes ločuje od Evrope, kar velja tudi za pravni nihilizem, nespoštovanje pravnih norm, če so te v nasprotju z interesi oblasti (Rupnik 1999: 71). Peter Veliki je zelo grobo posegal tudi na cerkveno področje, ker je v cerkvi videl sredstvo za krepitev države. Po smrti patriarha Adrijana je leta 1700 ukinil patriarhat kot posebno vodstvo ruske pravoslavne cerkve in za eksarha⁶⁵ postavil na Poljskem šolanega ukrajinskega učenjaka Štefana Javorskega. Po letu 1718 je rusko pravoslavno cerkev upravljal "najsvetejši vladajoči sinod", s čimer je Peter Veliki popolnoma podredil cerkev državi, tako da je državni organ namesto samostojnega cerkvenega odgovarjal za dejavnost Ruske pravoslavne cerkve (Rupnik 1999: 71).

Peter Veliki ni uvajal svojih reform in novosti v Rusijo iz evropskih držav, ker bi bile po njegovem mnenju zahodne vrednote višje od ruskih, temveč zato, ker je hotel Rusijo napraviti močnejšo. Petrove reforme so sicer uvrstile Rusijo med

⁶⁵ Eksarh je v terminologiji pravoslavne cerkve začasni upravitelj.

evropske velesile, vendar je modernizacija ostajala na površini in razlike med njo in Evropo so se še naprej poglobljale, tako v političnem sistemu, kot v načinu gospodarjenja. Vsi pomembni dosežki Rusije pod brezobzirno Petrovo vladavino so bili pridobljeni z velikanskimi gmotnimi in človeškimi žrtvami (Rupnik 1999: 71; Seton-Watson 1980: 97). Hlastava energičnost Petrovih reform in njegova zahodna zaverovanost sta v Rusiji še danes vir polemik (Rupnik 1999: 73).

3. 3. RUSIJA KOT EVROPSKA VELESILA

Rusija je pod Katarino II. Veliko utrdila svoj vodilni položaj vzhodnoevropske velesile z eliminacijo rivalskih krščanskih držav. To je bila predvsem Poljska, ki si jo je sporazumno razdelila s Prusijo in Avstrijo. Zatem se je lahko obrnila k svojemu zgodovinskemu poslanstvu, k dediščini Bizanca, kar je pomenilo konfrontacijo z njegovim naslednikom, Otomanskim (turškim) imperijem (Južnič 1989: 30).

3.3.1. Katarina II. Velika

Obdobje po smrti Petra Velikega označujejo ponovni nasledstveni boji, ki so sprva zagotovili oblast skupini Nemcev oziroma kurlandskemu grofu in gubernatorju von Bironu in njegovi braunschweiški rodbini, dokler jih niso na začetku vladavine hčere Petra I., cesarice Elizabete (1741-61) izgnali v Sibirijo. Za časa nemške vladavine je prišlo do znatnega napredka znanosti in kulture, ko je carski dvor po zaslugi velikega znanstvenika Mihaila Lomonosova leta 1755 ustanovil moskovsko univerzo (Rupnik 1999: 75).

Na zunanjepolitičnem področju se je Rusija tedaj zapletla v poljske in pruske zadeve. V vojni za poljsko krono se je skupaj z Avstrijo postavila na stran saškega volilnega kneza Augusta, ki je bil tudi ustoličen. V sedemletni vojni Avstrije proti Prusiji so ruske enote zasedle Vzhodno Prusijo (Koenigsberg), 1760 pa celo vdrle v Berlin, kjer so si nagrabile veliko bogastva. Prusijo in njenega kralja Friedricha je rešila šele smrt Elizabete, ker je po njej v Peterburgu spet prišla na oblast nemška elita. Nasledil jo je nemški nečak, ki si je nadel ime Peter III., ni pa bil sposoben vladati, zato so ga v zaroti leta 1762 strmoglavili in ubili. Njegova žena, prav tako Nemka s privzetim imenom Katarina, ki se je znala bolje prilagoditi ruskim razmeram, se je razglasila za imperatorico z utemeljitvijo, da bo rešila cerkev in državo.

Carica Katarina (Jekaterina) II. velja v zgodovino pisju za prosvetljeno vladarko z naprednimi idejami. Te označujejo začetek njene vladavine, vendar pa se je morala sčasoma sprijazniti z realnostjo, ki je pokazala, da niso uresničljive. Že leta 1763 se je vmešala v poljsko nasledstveno krizo kot zaščitnica zatiranih pravoslavni podanikov, medtem ko se je z druge strani pojavljala Prusija kot zaščitnica poljskih protestantov. Katarina je uspela ustoličiti svojega favorita, grofa Stanislava Poniatowskega, hkrati pa se je s Prusijo dogovorila o razdelitvi poljskih ozemelj. Leta 1767 je poslala na Poljsko svojo armado in od sejma izsilila uzakonitev verske enakopravnosti za pravoslavce (Rupnik 1999: 76-77).

3.3.2. Turške vojne

Že med intervencijo na Poljskem se je Rusija zapletla v konflikt s Turčijo, ki je bila proti širjenju ruskega vpliva proti zahodu in zato tudi za ohranitev celovitosti Poljske. Prišlo je do "prve turške vojne", v kateri je ruska vojska zasedla vso Moldavijo in Valahijo (Vlaško), na drugi strani pa si je Rusija povrnila Azov in Taganrog. Katarina je okrog vse Evrope poslala rusko mornarico, ki je uničila turško in ruske enote so leta 1771 prvič zavzele Krim. Turki so bili prisiljeni skleniti mir z Rusijo in leta 1774 so (s sporazumom v Kucuk-Kajnarciju) pristali na priznanje samostojnosti vsem tatarskim ljudstvom na severnih obalah Črnega morja, kar je praktično pomenilo neodvisnost dotlej vazalnega Krimskega kanata od Turčije. Isti sporazum je določal tudi pravico ruski diplomaciji, da se sme v prihodnje zavzemati za zaščito pravoslavni kristjanov na Balkanu. Leta 1783 je pod pretvezo poslala tja svojo armado s knezom Grigorijem Potjomkinom. S svojim manifestom je 1783 vključila v ruski imperij polotok Krim in vse ozemlje v porečju reke Kuban na severnem Kavkazu. To je pomenilo dokončno uničenje Krimskega kanata, zadnjega preostanka mongolske nadvlade in Zlate horde (Rupnik 1999: 77; Južnič 1989: 30).

Kmalu je prišlo do druge turške vojne (1787-91). Leta 1789 je znameniti vojskovodja Aleksander Suvorov dvakrat potolkel Turke in zavzel trdnjavo Izmail v ustju Donave. Mir v Jassiju je Turčiji nalagal vse, do česar se je že zavezala glede varstva kristjanov, prav tako pa je tudi formalno potrdil priključitev Krima k Rusiji. Meja med Rusijo in Turčijo je poslej potekala po reki Dnjester, Rusija je dobila

prost dostop do Črnega morja, ob katerem so zgradili nova mesta in pristanišča (Rupnik 1999: 77-78).

3.3.3. Trojna delitev Poljske in nova širitev proti zahodu

Leta 1772 so se na pobudo Katarine Velike vse tri vzhodnoevropske velesile, Rusija, Prusija in Avstrija, sporazumele o delitvi poljskih ozemelj.⁶⁶ Rusija je dobila vzhodno Belorusijo z mesti Polock, Vitebsk in Mogiljov.

Pod vplivom francoske revolucije so poljski reformisti leta 1791 sprejeli novo demokratično ustavo, s katero naj bi okrepili osrednjo oblast, manjšinam pa odobrili pravice. Katarina se je prestrašila revolucionarnega duha na Poljskem (pa tudi doma, saj je pozaprila vse liberalce, ki so bili nosilci revolucionarnih idej) in je izkoristila dejstvo, da se je poljska šljahta obrnila nanjo po pomoč. Skupaj s pruskim kraljem Friderikom Velikim sta sklenila, da bosta zrušila revolucionarno gibanje na Poljskem in ruska vojska je vkorakala v Varšavo, razpustila revolucionarni sejm ter razveljavila ustavo. Leta 1793 je prišlo po sporazumu s Prusijo do druge delitve poljskega ozemlja tako, da si je Rusija prisvojila zahodno Belorusijo, deželi Volinijo in Podoljsko ter del litovskih pokrajin. Vstaja poljskih domoljubov proti tuji okupaciji je bila krvavo zadušena, ruska vojska pa je spet zasedla Varšavo.⁶⁷ V tretji in dokončni delitvi Poljske dve leti kasneje (1795) si je Rusija priključila še Litvo in Kurlandijo ter pokrajine do Njemena in Buga, kjer je prevladovalo nepoljsko oz. vzhodnoslovansko prebivalstvo (Rupnik 1999: 78; Potemkin 1947: 342, 355).

Vseruski imperij se ni povečal le ozemeljsko; na račun novih pridobitev je temeljito spremenil tudi geopolitično podobo vzhodne Evrope. Premagal je dotedanjo izoliranost ter si izbojeval dostop v Evropo in svet po Baltiku in Črnem morju, hkrati pa meje prestavil globoko v srednjo Evropo (za 1000 km) in na Kavkaz. Med vladavino Katarine Velike se je okrepil tudi populacijsko: z začetnih 20 na 36 milijonov prebivalcev po delitvi Poljske, vendar je stopnja urbanizacije krepko zaostajala za evropskimi državami (Rupnik 1999: 79).

3.3.4. Aleksander I.

⁶⁶ To je bilo lahko izvedljivo tudi zato, ker je bila Poljska volilna monarhija z zelo šibko centralno oblastjo.

⁶⁷ Vstajo proti Rusom in Prusom je vodil slavni poljski domoljub Tadeusz Kosciuszko.

Po Katarinini smrti je prevzel oblast njen sin Pavel, ki se je pridružil zavezništvu Avstrije in Anglije v vojni proti Napoleonu. Ta je grozil, da bo skupaj s Turčijo posegel po na novo pridobljenih ruskih ozemljih ob Črnem morju. Ruska vojska pod poveljstvom Suvorova je leta 1799 prodrla v severno Italijo, ki jo je prej zasedel Napoleon, vendar je Pavel že naslednje leto umaknil vso rusko vojsko domov, sklenil mir s Francozi ter prekinil odnose z Angleži, proti katerim je v Indijo poslal 40 kozaških polkov. Nezadovoljstvo s Pavlovo politiko je sprožilo upor proti njemu, ki ga je podpiral prestolonaslednik Aleksander. Končal se je s carjevo usmrtitvijo.

Takoj po prevzemu oblasti je Aleksander I. (vladal 1801-1825) liberaliziral režim svojega očeta in predhodnika, lotil se je reform, ki naj bi Rusijo spet približali Evropi. Uveljavil pa je tudi za Rusijo značilno dvoličnost, ki jo je prakticirala tudi v vseh poznejših obdobjih in sicer tako, da je poskrbel za bolj civilizirano podobo svoje velike države na ozemljih, ki so neposredno mejila na Evropo. Leta 1809 je odobril pravkar priključeni Finski, ki jo je iztrgal Švedski, status avtonomije s samoupravo (parlamentom), ki jo je omejeval le njegov generalni gubernator, pribaltske gubernije pa so dobile pomembni privilegij z odpravo tlačanstva, s čimer so se tam sprostile možnosti za razcvet industrije in trgovine (Rupnik 1999: 80-82).

Rusiji so se začele odpirati nove perspektive za ozemeljske pridobitve na Kavkazu, ko se je gruzinski kralj obrnil na Peterburg s prošnjo za zaščito pred perzijskimi vdori. Rusija, ki je že od 1783 imela protektorat nad delom pravoslavne Gruzije,⁶⁸ si jo je sedaj (leta 1801) tudi formalno priključila. V naslednjih letih je Rusija dobila še Azerbajdžan in po koncu vojne s Perzijo (1804-13) vse Zakavkazje do reke Araks (Rupnik 1999: 80-82).

3.3.5. Protinapoleonska koalicija in Sveta aliansa

Aleksander se je priključil Avstriji v protinapoleonski koaliciji in začel vojno s Francijo, ko pa je Napoleon prodrl do samih meja ruskega imperija na Poljskem ter pregnal rusko vojsko iz vzhodne Prusije čez mejno reko Njemen, je bil prisiljen z njim skleniti tilsitski mir (1807). V njem je Napoleon izsilil ustanovitev varšavskega

⁶⁸ Gruzija je sprejela krščanstvo že v 4. stoletju, uveljavila pa se je njegova pravoslavna različica pod vplivom Bizanca (za razliko od Armenije, ki je kot prva država uzakonila monofizitsko krščanstvo za uradno vero že leta 301). Gruzinska pravoslavna cerkev je bila priključena ruski pravoslavni cerkvi leta 1811.

vojvodstva pod njegovim protektoratom, Rusija pa je dobila le območje Belostoka (Bialystok) ter proste roke, da si zaokroži ozemlja na račun Turčije in Švedske. General Kutuzov je leta 1811 zasedel Besarabijo in v bukareškem miru je morala Turčija priznati novo mejo na reki Prut in levem bregu Donave. Poleg tega so Rusi od Tukov izposlovali amnestijo za srbske upornike in s tem utrdili stalno pokroviteljstvo ruskega carja nad pravoslavni kristjani na Balkanu.

Spomladi 1812 je ruski car zahteval od Napoleona, ki se je odločil še naprej prekražati Evropo po svoje, da umakne svojo vojsko iz Prusije in varšavskega vojvodstva. To je Napoleon uporabil kot formalni povod za veliki pohod proti Rusiji, ki ga je začel s 600 tisoč vojaki in septembra 1812 je prišlo na Borodinskem polju do velikanske in legendarne bitke, vendar pa ta ni prinesla zmage feldmaršalu Kutuzovu in Francozi so zasedli Moskvo. Ob njihovem umiku so Rusi uničili večji del francoske armade. Po izgonu Napoleona se je Aleksander zavezal, da bo v celoti osvobodil Evropo od francoskega zavojevalca. Pri Leipzigu je leta 1813 prišlo do "bitke narodov", v kateri so zavezniki premagali Napoleona in kmalu so ruske enote prekoračile francosko mejo, zavezniki pa sklenili mir s Francijo.

Evropski vladarji so se zbrali na Dunaju, da bi reševali usodo prihodnje Evrope. Po dokončnem porazu Napoleona leta 1815 je Dunajski kongres sprejel pomembne sklepe, ki so za vse naslednje stoletje bistveno zadevali tudi vlogo Rusije. Rusija je tedaj dosegla vrhunec svojega vpliva v vseevropskih zadevah. V vlogi zmagovalca nad francosko napoleonsko armado se je ruski car vsilil Evropi za varovalca *statusa quo* na vsej celini.

Ruski car Aleksander je na Dunajskem kongresu dobil kot vojni plen varšavsko vojvodstvo in se oklical še za poljskega kralja. Leta 1818 je na otvoritvenem zasedanju poljskega sejma "podaril" Poljakom ustavo, ki jim je zagotavljala lastno vlado in armado. Aleksandru I. je kot enemu od utemeljiteljev "Svete alianse" pripadla ključna vloga v tedanji Evropi in braneč nedotakljivo oblast tedanjih vladarskih hiš je postal eden glavnih stebrov evropske reakcije (Benko 1997: 101).⁶⁹ V tej vlogi je kot prvi ruski vladar vstopil v vseevropski koncert velikih sil. Kljub svoji vodilni vlogi v tej združbi, pa je nezaupanje zahodnih držav do Rusije že takrat

⁶⁹ To je dokazoval na pogostih kongresih »Svete alianse«, od katerih je eden potekal tudi v Ljubljani leta 1821. Šel je tako daleč, da je istega leta obsodil grško vseljidsko vstajo proti turški nadoblasti in ji odpovedal pomoč, ker je bila zakonita sultanova oblast zanj višja vrednota od pripadnosti pravoslavju (Rupnik 1999: 84-85).

pokazalo, da te ni mogoče uskladiti z ostalo Evropo (Rupnik 1999: 83-85; Benko 1997: 142-146).

3.3.6. Nikolaj I., "žandar Evrope"

Aleksandrovi smrti je sledila dekabristična vstaja mladih liberalnih plemičev leta 1825, ki so poskušali zrušiti carsko despotijo in ukiniti podložništvo, toda car Nikolaj I. jo je zadušil. Ves čas svoje vladavine (1825-55) je zastopal togo konservativno in reakcionarno politiko absolutizma. Turčiji je napovedal vojno, ker je ta vztrajno zavračala avtonomijo Grkom in ruska vojska je 1828 zasedla Moldavijo in Vlaško ter prekoračila Donavo. Šele ko so Rusi zasedli Edirno (Adrianopolis), je turški sultan pristal na podpis odrinskega miru,⁷⁰ v katerem je moral priznati vse ruske osvojitve na Kavkazu (priklučitev pokrajin Kars in Erzerum k Rusiji), Turčija pa je hkrati priznala neodvisnost Grčije.

Leta 1828 je ruska vojska v Zakavkazju začela tudi z osvajanjem perzijskih ozemelj ter premaknila mejo do reke Araks. V nasprotju z uspehi ruskih vojaških poveljnikov v Zakavkazju pa so se jim krčevito upirala večinoma muslimanska plemena oz. ljudstva na severnem Kavkazu, ki so bila tradicionalno povezana s Turčijo in na severnih pobočjih Kavkaza se je vnela večdesetletna kavkaška vojna (Rupnik 1999: 86-87).

Sloves "žandarja Evrope" si je Nikolaj I. prislužil, ko je v revolucionarnem vrenju "pomladi narodov" ponujal ogroženim evropskim dvorom svojo vojaško pomoč. To je leta 1849 izkoristil novi avstrijski cesar Franc Jožef v vstaji madžarskega narodnega gibanja, ki jo je lahko zadušil šele odločilni poseg ruske carske vojske. Ta dogodek je dokončno obrnil evropsko javnost proti Rusiji kot trdnjavi evropske reakcije (Rupnik 1999: 88; Seton-Watson 1980: 130-134).

Leta 1853 je prišlo do novega vojnega konflikta s Turčijo in poraza njene mornarice, ki je pripeljal do krimske vojne. V njej so se zahodne sile (povezane s Turčijo) združile proti Rusiji, da bi omejile njen naraščajoč vpliv v Aziji in na Balkanu. Končala se je leta 1855 s popolnim porazom ruske vojske in celotne politike carja Nikolaja I. Njegov sin Aleksander II. je bil prisiljen na mirovnih pogajanjih v Parizu pristati na omejitve, ki so mu prepovedovale vojno mornarico v Črnem mor-

⁷⁰ Odrinski mir je potrdil tudi avtonomijo romunskih kneževin Moldavije in Vlaške ter priklučitev delte Donave k Rusiji (McEvedy 1982: 4).

ju ter odstopiti Turčiji ustje Donave in Romuniji južni del Besarabije. Obenem so evropske sile odvzele Rusiji pravico do pokroviteljstva nad krščanskim prebivalstvom v Turčiji (Rupnik 1999: 87-89).

3. 4. RUSIJA IN NACIONALNO VPRAŠANJE

Kot posledica centralizirane oblasti velikoruskega imperija in njegovih novih ozemeljskih osvajanj v Evropi je vzporedno s prebujanjem nacionalne zavesti kot spoja novih nacionalnih in starih dinastičnih načel (Anderson 1991/1998) ter posledičnem oblikovanjem narodov izbruhnilo na dan zapleteno nacionalno vprašanje. To se je kazalo zlasti v periodičnih vstajah podjarmljenih Poljakov in drugih manjšin, pa tudi v vojnah z muslimanskimi kavkaškimi plemeni.

3.4.1. Oblikovanje ruske nacionalne zavesti

Rusi so se dolgo zgodovinsko obdobje identificirali predvsem skozi religijo (pravoslavlje) in svojo državno tradicijo, oboje pa so povezovali z dediščino vzhodnorimskega (bizantinskega) imperija. V 18. stoletju se je v Rusiji okrepil kulturni vpliv zahoda, še zlasti med višjimi sloji prebivalstva. V najvišjih krogih se je govorilo francosko, dosti številčnejši sloj plemstva pa se je naučil nemščine in raslo je občudovanje tuje kulture. Rusi so se začeli prvič zanimati tudi za svoj lasten jezik, kar je bilo pospremljeno s poskusi očistiti ga in posodobiti. To je pripeljalo do dveh struj z različnim pogledom na njegov razvoj: prva je menila, naj se nasloni na stari cerkvenoslovanski jezik, druga pa na živ ljudski jezik. S tem se je posebej ukvarjala ruska akademija znanosti, ustanovljena 1783 po zgledu francoske akademije. Vse večja zavest o pomenu in veličini ruskega jezika je bila povezana z zavestjo o ruskih vojnih uspehih, ki so kulminirali s porazom Napoleona na ruskih tleh in vhodom ruskih sil v Pariz, pa tudi z razcvetom ruske književnosti v začetku 19. stoletja. Takrat je bilo tudi dovršeno oblikovanje nacionalne zavesti vsaj v višjih slojih ruske družbe, čutilo pa se je tudi že v kmečkih množicah (Seton-Watson 1980: 97-98) in je sovpadalo s prvim valom evropskega nacionalizma, povezanega z romantiko, kulturnim oz. umetniškim (predvsem literarnim) gibanjem prve polovice 19. stoletja (Južnič 1993: 316). Poenotenje jezika je bila zelo pomembna determi-

nanta za rusko narodno zavest, ker ima jezik pri Rusih izredno močno unifikatorsko in centralizatorsko moč in vlogo.

Leta 1832 je grof Sergej Uvarov, prosvetni minister in predsednik peterburške akademije znanosti, predlagal v uradnem poročilu carju doktrino, po kateri bi morala Rusija temeljiti na treh načelih: samodržavju, pravoslavju in nacionalnosti. Prvi dve načeli sta bili že zelo stari, medtem ko se jima je na novo pridružilo tretje načelo, tako da od tedaj nista le car in cerkev zahtevali lojalnosti ruskega podanika, pač pa tudi ruska nacija. Polovico teh podanikov so še vedno sestavljali kmetje-tlačani, prav tako pa jih je več kot polovica govorila neruske jezike (Seton-Watson 1980: 98; Rupnik 1999: 86; Anderson 1991/1998: 101).

Stališče prozahodno usmerjenih Rusov je bilo, da se mora ruska nacija razviti tako, kakor so se druge evropske nacije, čeprav so bili še zmeraj živi pomisleki o evropskosti Rusije, ki ni v pravem pomenu pripadala niti Evropi niti Aziji. V nasprotju z njimi pa so bili *slavjanofili* (slovanofili) prepričani, da je bila Rusija pred Petrom Velikim zdrava in harmonična skupnost z lastno kulturo, utemeljeno na pravoslavju. Šele Peter naj bi razbil enotnost vseh segmentov ruske družbe s svojim vsiljevanjem tujih zgledov in uvajanjem pretežno tuje birokracije, ki je oddaljila vladarja od ljudstva. Nikolaj I. s svojimi svetovalci se ni strinjal niti z "zahodnjaki", niti s slavjanofili, saj je hotel s ciljem njene krepitve modernizirati Rusijo in se je zato imel za naslednika Petra Velikega. Odklanjal je zahodnjaške politične ideje in večino reform, obenem pa skupaj s slovanofili negoval moralizatorsko nacionalistično prepričanje v večvrednost Rusije nad Zahodom. Poraz v krimski vojni je leta 1861 pripeljal do odprave podložništva in s formalno osvoboditvijo kmetov omogočil vključitev celotnega prebivalstva v nacijo oziroma razširitev te zavesti na najširše množice (Seton-Watson 1980: 98-99).

3.4.2. Politika rusifikacije

Rusija se je z osvajanji izoblikovala v večnacionalni imperij, konglomerat jezikovno in religiozno izrazito heterogenih etnij in narodov. V ruščini se je uveljavilo terminološko razlikovanje med poimenovanjem ruskega naroda (*rususkij narod*) in države oziroma Ruskega imperija (*Rossijskaja Imperija*, na čelu katerega je bil kot simbol njegove enotnosti *imperator vserossijski* kot "oče car" - *batjuška car*), ki je

izražalo za Rusijo značilno nasprotje med državno in nacionalno idejo (Južnič 1985: 110; Rupnik 1999: 15, 99).

Model države-naroda, kakršen se je izoblikoval v državotvorni tradiciji zahodne Evrope (po francoskem vzoru) in ki pomeni identifikacijo države z narodom, v ruskih razmerah ni bil realen, čeprav so se vladajoče strukture carske Rusije poskušale zgledovati po njem. Velikorusi, ki so tvorili manj kot polovico (okoli 43%) prebivalcev imperija, ki jih je bilo konec 19. stoletja okoli 130 milijonov, so bili poklicani vsem ostalim etničnim skupinam vsiliti svoj jezik in kulturo. Bistvena postavka nove politike, znane kot "rusifikacija", je bila, da so vsi podaniki ruskega carstva en narod in da morajo biti vdani ne le monarhu, temveč tudi ruski naciji. Ta politika se je ujemala s centralistično ureditvijo, pomagala je utrjevati državno enotnost Rusije ter zavrla separatistične težnje (Južnič 1985: 109-110; Seton-Watson 1980: 100).

Prve žrtve rusifikacije so bili prav tisti narodi, ki so bili dotlej najzvesteje predani carju, baltiški Nemci in Armenci. Nemci so tvorili vladajoči sloj prebivalstva v Pri-baltiku, vendar rusifikacijski ukrepi (obvezno šolstvo v ruščini⁷¹ in uvedba ruščine kot edinega uradnega jezika) niso škodili le njim, pač pa tudi podrejenim narodom, Litvancem, Letoncem in Estoncem.

Poseben primer je bila Finska. Sredi 19. stoletja je imelo njihovo nacionalno gibanje, ki je poskušalo doseči enakopravnost z švedsko govorečo manjšino polno podporo Rusije. Ta položaj pa se je sčasoma spremenil v ruske pritiske na finsko avtonomijo, kajti Finci so imeli zvezo z Rusijo le za personalno unijo z monarhom, ki je car v eni državi in veliki vojvoda v drugi. Finska je bila kljub ogorčenemu odporu nazadnje degradirana na status province, vendar pa so ji morali po revoluciji l. 1905 obnoviti avtonomijo (Seton-Watson 1999: 100; Anderson 1991/1998: 86-87; Rupnik 1999: 95).

Pojavil se je tudi močan antisemitizem, ki se je kazal v *pogromih*⁷² nad Židi. Kljub izraziti politiki rusifikacije skozi razraščajoče se funkcije države in centraliziran šolski sistem, pa je bil poskus etnično unificirati Rusijo dolgoročno neuspešen, ker ni imel realne zasnove (Južnič 1985: 110; Anderson 1991/1998).

⁷¹ Leta 1893 je bila npr. zaprta nemška univerza v Dorpatu (Tartuju), ki je veljala za eno najboljših univerz v Rusiji in bila nadomeščena z rusko (Seton-Watson 1980: 99).

⁷² *Pogrom* je ruska beseda za divjanje ali opustošenje in označuje napad množic, ki ga odobrava ali opravičuje oblast, ponavadi pa je naperjen proti verskim, rasnim ali narodnostnim manjšinam, najpogosteje proti Židom. V Rusiji je prišlo do prvega pogroma v Ukrajini po uboju Aleksandra II. leta 1881. Po vsej Rusiji je bilo zatem veliko pogromov, kar je povzročalo emigracijo židovskega prebivalstva iz Rusije. Po revoluciji leta 1905 so antisemitska preganjanja postala silovitejša (Blake 1993II: 218).

3.4.3. Poljsko vprašanje

Po Dunajskem kongresu leta 1815 so bili Poljaki večinoma vključeni v okvir ruskega imperija v obliki delno avtonomne kraljevine oz. Varšavskega vojvodstva s svojo upravo in vojsko pod ruskim generalnim gubernatorjem, carjevim bratom Konstantinom. Leta 1830 je prišlo pod vplivom pariške julijske revolucije do narodne vstaje Poljakov, ki se nikakor niso mogli sprijazniti s svojim statusom. Uprli so se razdelitvi domovine in zahtevali obnovitev poljske države v mejah izpred trojne delitve, začete leta 1772. Poljska armada se je leta 1830 pridružila upornikom, poljski sejm pa je razglasil začasno revolucionarno vlado in odvezel Romanovim pravico do poljskega prestola. Rusi so leta 1831 z vojsko zadušili vstajo in Nikolaj I. je Poljakom ukinil vse dotedanje svoboščine in zaprl univerzi v Varšavi in Vilni.

Sledil je poseg v poljske cerkvene zadeve. Leta 1839 so na cerkvenem zboru v Polocku hierarhijo uniatske cerkve na Poljskem in v Litvi nasilno vključili nazaj v pravoslavlje in z zakonom prepovedali obstoj uniatstva v Ruskem imperiju, kar je ruska pravoslavna cerkev, ki je bila do njega vseskozi sovražno nastrojena, zahtevala že dalj časa. Poslej se je uniatska cerkev ohranila le še na poljskih ozemljih, ki so pripadla Avstriji.⁷³

Nikolajev naslednik, car-reformator Aleksander II., je leta 1861 odobril Poljakom določeno avtonomijo in ublažil kruti nikolajevski režim. Kljub temu pa si ni uspel pridobiti naklonjenosti Poljakov in leta 1863 so protesti prešli v novo oboroženo vstajo na Poljskem in v Litvi. Na vrhuncu poljske vstaje so se vlade Anglije, Francije in Avstrije obrnile na rusko vlado s predlogom sklica mednarodne konference za ureditev poljske krize, ki pa je bil sprejet z ogorčenjem, ker naj bi pomenil nedopustno vmešavanje v notranje zadeve ruske države. Naslednjega leta (1864) so ruski generali okrutno zadušili vstajo. Iz kraljestva je bila Poljska spremenjena v Privislinsko pokrajino in začela se je sistematična politika rusifikacije z uvedbo ruskega uradnega jezika ter skozi šolski sistem. Leta 1875 so ruske oblasti uničile še zadnjo diecezo uniatske cerkve v ruskem delu Poljske, Holm (poljski Chelm), zato je Vatikan prekinil odnose s Peterburgom (Rupnik 1999: 93-94; Potemkin 1947: 489-494).

⁷³ Uniatska cerkev je imela pomembno vlogo pri konstituiranju ukrajinskega naroda v Avstriji in je tako odigrala vlogo nasprotno tisti, ki so ji jo namenili Poljaki (Seton-Watson 1980: 132).

3.4.4. Aleksander II. in ozemeljska zaokrožitev imperija

Začetek velikih družbenih in političnih reform v Rusiji pod Aleksandrom II. (vladal od 1855 do smrti v atentatu 1881) je bil kronan z odpravo tlačanstva, torej formalno osvoboditvijo (okoli 40 milijonov) kmetov leta 1861, car pa je uvedel sprostitev tudi na drugih področjih življenja. Z razrahljanjem cenzure in povečanjem vloge tiska so v Rusiji začeli govoriti o "glasnosti" in "otoplitvi".

V zunanji politiki je Aleksander II. našel zaveznika v osvobajanju iz mednarodne izolacije Rusije po krimski vojni v združevalcu nemških dežel Bismarcku, preko njega pa tudi v Avstriji in leta 1873 je bila ustanovljena zveza treh cesarjev (UNESCO 1976). Zaslomba v Evropi je carju omogočila, da je nadaljeval z ozemeljsko zaokrožitvijo in utrditvijo posesti v Srednji Aziji in na Daljnem vzhodu. Leta 1857 je zasedel kitajsko pokrajino ob reki Amur, 1860 pa pridobil še pokrajino obreki Ussuri, kjer so zgradili nova ruska mesta, med drugim Habarovsk in tihomorsko pristanišče Vladivostok, saj je šele zavzetje teh ozemelj je omogočilo Rusiji široko kolonizacijo Daljnega vzhoda. Leta 1867 so Rusi prodali Američanom severnoameriški polotok Aljasko, 1875 pa oddali Japonski Kurilske otoke v zamenjavo za južni Sahalin (Rupnik 1999: 89-91).

Srednjeazijske muslimanske državne tvorbe, pretežno turkojezični kanati v Kokandu, Buhari in Hivi so tedaj obvladovali južno obrobje Sibirije, kamor se je usmerila nadaljnja ekspanzija Rusije. Konflikti na neopredeljenih mejah so pripeljali do vojne in Rusija je po letu 1860 zasedla ključni mesti Turkestan in Taškent. Med letoma 1866 in 1878 so področje nekdanjega Kokanda vključili v sestav ruskega imperija kot generalno gubernijo Turkestan, Hiva in Buhara pa sta morali sprejeti ruski protektorat. Do leta 1884 je ruska vojska zasedla tudi celotno ozemlje današnjega Turkmenistana do meja Perzije in Afganistana (Rupnik 1999: 92; Benko 1997: 144; Dedijer 1980: 112).

Na severnem Kavkazu so Rusi z velikimi težavami po več desetletjih vojne uspeli leta 1859 pokoriti uporniška muslimanska gorska plemena, ki jih je od 1836 vodil čečenski imam Šamil, na zahodnem Kavkazu pa jim je to uspelo šele pet let kasneje. V Zakavkazju si je Rusija po sanstefanskem miru s Turčijo pridobila tudi pokrajino Kars (zahodno Armenijo) in pristanišče Batumi z zaledjem (današnja Adžarijo), ponovno pa tudi južno Besarabijo. Aleksander II. je dal ruskemu imperiju

takšno ozemeljsko podobo, kakršno je ohranil vse do prve svetovne vojne (Rupnik 1999: 92-93; Seton-Watson 1980: 29).

3. 5. PANSLAVIZEM IN RUSKE INTERESNE SFERE NA BALKANU

Z nastopom nacionalne ideje se začne prebujati zavest o skupnem slovanskem poreklu med (zahodnimi) slovanskimi narodi, ki začnejo iskati stike tudi s svojimi največjimi sorojaki Rusi, v katerih mogočni državi so mnogi videli svojo zaščitnico in voditeljico. Panslavizem je razvil različne ideje o povezovanju Slovanov, posebna podzvrst pa se je v obliki slovanofilstva pojavila tudi v Rusiji. To pa so dosti bolj zanimali balkanski pravoslavni Slovani, ki so bili njeni zavezniki v boju s turškim imperijem, na katerega dediščino je imela zgodovinske pretenzije. Rivalstva med velikimi silami, ki so se najostreje kazala na Balkanu, so vodila v prvo svetovno vojno, med katero je prišlo do dokončnega zloma imperija v ruski revoluciji.

3.5.1. Panslavizem in (zahodni) Slovani

Med zahodnimi narodi slovanskih jezikov je bila, za razliko od pravoslavnih Slovanov, ki sta jih povezovala cerkvenoslovanski jezik in pismenstvo, edina kulturna vez katolicizem (Melik 1994). Ideja o obstoju neke specifične "slovanske" kulture ni ustrezala dejanskosti. Obstajale so ločene slovanske države in kulture, npr. češka in poljska, ki pa sta se navadno sovražno vedli druga do druge. Iz južnoslovanskih dežel pod turško vladavino izvira prvi predstavnik panslavizma, hrvaški duhovnik Juraj Križanić. Leta 1659 je predal ruskemu carju Alekseju svoje delo pod naslovom "Politika Rusije", v katerem je razvil trditev, da šest slovanskih narodov (Rusi, Poljaki, Čehi, Bolgari, Srbi in Hrvati) pričakujejo od Rusije osvoboditev izpod Turkov in Germanov. Dosti bolj vplivno je bilo Herderjevo delo "Misli k filozofiji zgodovine človeštva" (1784), v katerem je Slovanom pripisal vrsto pohvalnih vrlin in lastnosti, kar je bila posledica občutka krivde zaradi zahodnega oz. germanskega imperializma.

Prisotnost ruskih čet na Češkem v letih 1805 in 1813 je prebudila pri navadnih Čehih zavest o podobnosti njihovih jezikov. Prav med Čehi so se, posnemajoč herderjevski duh in pozivajoč na enotnost vseslovanstva (*vseslavje*), pojavili

pionirji znanstvenega panslavizma.⁷⁴ Priključila sta se jim tudi dva luteranska Slovaka: Jan Kollar in Pavel Josef Šafarik, ki sta začela razvijati povezave z drugimi slovansko govorečimi narodi Habsburške monarhije, vsi pa so zelo malo vedeli o Rusiji. Kollar je trdil, da so Slovani ena nacija, ki je najštevilčnejša v Evropi, vendar ni mislil na politično združevanje Slovanov, temveč se je navduševal za kulturno sodelovanje in medsebojno pomoč ter jim, da bi se Slovani preveč ne drobili, predlagal uvedbo štirih knjižnih jezikov (ruščina, poljščina, češčina, ilirščina). Nekateri so se posvetili celo iskanju skupnega (umetnega) slovanskega jezika,⁷⁵ ali pa so hoteli kot enoten slovanski jezik uvesti ruščino ter prevzeti pisavo cirilico (Melik 1994: 233).

Panslavizem se je pojavil, sicer v povezavi s poljskim nacionalizmom, tudi pri Poljaki. Ti so se šteli za vodilni slovanski narod, kar je bilo mogoče le pod predpostavko izključitve Rusov, ki naj sploh ne bi bili Slovani, temveč Finci, Mongoli ali Tatari, ki so sprejeli slovanski jezik (Seton-Watson 1980: 128-129).

Panslavizem je doživel največji vzpon ob nacionalnem prepородu slovanskih narodov in je kot gibanje za združitev vseh Slovanov predstavljal nasprotno utež pangermanizmu. Vpliven je bil zlasti med Čehi, pa tudi med Slovenci,⁷⁶ pri katerih ga je razumeti kot iskanje opore oz. zavezništva zlasti zoper germanizacijo (Južnič 1993: 345). Med Slovani v Habsburški monarhiji se je širil avstroslavizem, povezujoč slovansko zavest in navezanost na Avstrijo, v kateri naj bi prišli Slovani do prave veljave in enakopravnosti. V letu pomladi narodov (1848) se je v Pragi sestal (nedokončan) slovanski kongres avstrijske monarhije.⁷⁷ V zahodni Evropi so si pod panslavizmom predstavljali predvsem širjenje carizma in ruskega vpliva, zato je vzbujal antipatijo in strah (Melik 1994: 233).

⁷⁴ Slavistična znanost ali slovanska filologija (obravnavajoča slovanske jezike in književnosti) je imela velik vpliv na razvoj zavesti o sorodnosti Slovanov in na panslavistično idejo. Pri zahodnih Slovanih je njen utemeljitelj Čeh Josef Dobrovsky, pri Rusih pa Aleksander Vostokov.

⁷⁵ Med temi je bil tudi Matija Majar-Ziljski, glavni avtor programa Zedinjene Slovenije.

⁷⁶ Tudi France Prešeren je bil pod vplivom panslavizma, ki ga je udeleževal v občasnih stikih s predstavniki različnih slovanskih narodov, na kar kaže npr. verz v uvodu h Krstu pri Savici »Največ sveta otrokom sliši Slave«. Verjetno najvplivnejša slovenska osebnost vseslovanskega pomena pa je bil utemeljitelj univerzitetnega študija slovanske filologije na Dunaju leta 1849 Franc Miklošič, avtor cerkvenoslovanskega slovarja, Primerjalne slovnice in Etimološkega slovarja slovanskih jezikov.

⁷⁷ Kongresu je predsedoval češki zgodovinar in ideolog narodnega prepорода František Palacky, Slovenec ilirske orientacije Stanko Vraz pa je bil njegov podpredsednik. Ljudevit Gaj, voditelj ilirskega gibanja, ki si je prizadevalo za združitev vseh južnoslovanskih pokrajin v kulturno enoto s skupnim knjižnim jezikom vseh južnih Slovanov, je pri Hrvatih uveljavil priredbo češke pisave z zapisom šumnikov s strešicami (gajica), ki so jo sprejeli tudi Slovenci.

3.5.2. Rusija in slovanofili ter panslavizem

Kot tekmeci v panslavistični demagogiji so bil Rusi, zahvaljujoč večji številčnosti in močni državi, v veliki prednosti pred Poljaki (in vsemi drugimi Slovani). V Rusiji je bil panslavizem doktrina, ki je, zlasti s podporo neodvisnih ruskih intelektualcev, opravičeval imperialistično ekspanzijo ruske države. Ruski vladarji so bili do nje nezaupljivi, čeprav so jo občasno izkoriščali kot dopolnilo svoje politike v Evropi (Seton-Watson 1980: 128-129).

V Rusiji so se v petdesetih letih 19. stoletja razširili slovanofili (*slavjanofili*), ki so v nasprotju z zahodnjaki poudarjali rusko tradicijo, pravoslavje, idealizirali ruski *mir* (vaško skupnost) kot rešitev socialnega vprašanja, govorili so o gnilobi zahodnega sveta in o prihodnosti "svete Rusije", ki bo vodila slovanstvo in odrešila človeštvo.

Ogorčenje nad dualizmom Avstro-Ogrske monarhije je med njenimi Slovani spodbudilo "romanje v Moskvo", kjer je bil nov slovanski kongres. Zlasti med Čehi in Slovenci se je širilo nekritično rusofilstvo, ki je postalo glavna značilnost slovanskega čustvovanja, vendar pa ni temeljilo na poznavanju, temveč na navdušenju. Vseslovanstvo je bilo pogosto združeno z idejo o tisočletnem sporu med Germani in Slovani, ki se bo nujno končal s slovansko zmago (Melik 1994: 234).

Ruski carski režim *slavjanofilov* ni podpiral in tudi oddaljeni Slovani ga niso zanimali,⁷⁸ kajti Nikolaj I. kot konservativni monarh ni imel nikakršne želje po rušenju Habsburške monarhije. Imel pa je politične oz. strateške težnje na Balkanu in Črnem morju, ki so sovpadali z zanimanjem za balkanske Slovane, ker so bili po veri pravoslavni in zato bolj zaželjeni podaniki od katolikov. Panslavizem je bil torej za Rusijo koristnejši kot instrument, ki bi lahko zanetil upor proti njeni glavni nasprotnici, Turčiji (Melik 1994: 234; Seton-Watson 1980: 129).

3.5.3. Rusko-turška vojna in Sanstefanski mir

Ruske zgodovinske pretenzije na nasledstvo Bizanca so se s postopnim razkrojem Otomanskega imperija kazale v politiki interesnih sfer na Balkanu, posejlenim pretežno s pravoslavnimi Slovani. Tem so nudili aktivno pomoč pri njihovih težnjah po osvoboditvi izpod turškega jarma, ki so se začele vse močneje kazati

⁷⁸ Ruski zunanji minister Sazonov je leta 1915 izjavil, da bi bil proti temu, da bi se ruski narod bojeval za osvoboditev Slovencev, pa čeprav samo pol dneva (Melik 1994: 234).

kot spremljevalni pojav nastopajoče nacionalne ideje. Ta je bila na Balkanu zapoznena⁷⁹ v primerjavi z ostalo Evropo, kar se je vse izraziteje kazalo v rivalstvih med novonastajajočimi državotvorji (Južnič 1993: 314; 1989: 32). Med pohodom na Balkan (1806-12) so Rusi pomagali Srbom ob njihovi vstaji priboriti avtonomijo v okviru Turčije, ki jim je bila formalno priznana šele z odrinskim mirom iz leta 1829 (s katerim se je končala rusko-turška vojna kot del grške vojne za neodvisnost).

V sedemdesetih letih 19. stoletja se je Rusija spet začela močneje angažirati v vlogi tradicionalne zaščitnice pravoslavnih kristjanov na Balkanu. Kriza se je začela z vstajo v Bosni in Hercegovini leta 1875, ki sta se ji pridružili Srbija in Črna gora⁸⁰ z vstopom v vojno proti Turčiji. Rusija jima je sprva pomagala le z orožjem in vojaškimi inštruktorji, pod pritiskom domače javnosti pa je Aleksander II. ultimativno pozval turškega sultana k prekinitvi nasilja. Ko pa so se uprli tudi Bolgari,⁸¹ se je leta 1877 končno odločil za vojno proti Turčiji. Romunija se je postavila na stran Rusije in njeni vojski omogočila hiter prodor na Balkan, kjer so se šele po dolgem merjenju sil pri Plevni turške čete naposled umaknile, ruske pa so prišle skoraj do Carigrada. Nedaleč od turške prestolnice so Rusi zasedli letovišče San Stefano ter se pod hudim pritiskom Anglije in Avstrije odpovedali nadaljnjemu osvajanju (Rupnik 1999: 92-93).

Tako je bil 3. marca 1878 po diktatu Rusije podpisan Sanstefanski mirovni sporazum, ki je znova okrepil njen položaj na Balkanu. Z njim je morala Turčija priznati neodvisnost Črni gori, Srbiji in Romuniji,⁸² predvideval pa je tudi ustanovitev avtonomne kneževine Velike Bolgarije, ki bi dominirala centralnemu in vzhodnemu Balkanskemu polotoku ter vključevala tudi celotno Makedonijo (Blake 1993/II).

3.5.4. Berlinski kongres in interesne sfere na Balkanu

Zahodne sile, ki so imele svoje interese na Balkanu, so hotele preprečiti Rusiji prevlado v razpadajoči Turčiji. Še istega leta (1878) se je sestal Berlinski kongres,

⁷⁹ Zaradi zapoznele jezikovne standardizacije je bilo težko določiti meje med jeziki in narodi.

⁸⁰ Črnogorci so edini južnoslovanski narod, ki si je relativno zgodaj izboril neodvisnost in začel postopoma širiti svoje ozemlje, tudi s spodbudo Rusije, s katero so vzpostavili stike že za časa vladavine Petra Velikega, kasneje pa je Črna gora postala pomemben geopolitični dejavnik v politiki interesnih sfer evropskih velikih sil na Balkanu.

⁸¹ Bolgarsko vstajo leta 1876 so Turki zadušili s krvavimi represalijami nad prebivalstvom.

⁸² Po krimski vojni sta se Vlaška in Moldavija razglasili za neodvisni kneževini, ki sta se leta 1859 združili (leta 1861 sta se preimenovali v Romunijo), kar je bilo v interesu zahodnih sil, ki so si prizadevale omejiti vpliv Rusije na Balkanskem polotoku.

ki je pod predsedstvom nemškega kanclerja Bismarcka revidiral sklepe sanstefanskega miru v škodo Rusije. Njen vpliv je omejil na zmanjšano vazalno kneževino Bolgarijo⁸³ (na tretjino prejšnjega ozemlja), medtem ko je potrdil določbe o neodvisnosti Romunije, Črne gore in Srbije (zadnji dve sta se tudi ozemeljsko povečali), Avstro-Ogrska pa je zasedla Bosno in Hercegovino kot svoj protektorat. Berlinski kongres je vnesel razpoko v "zvezo treh cesarjev", saj so se interesi Rusije čedalje bolj razhajali z avstrijskimi in pruskimi (Blake 1993 II, Rupnik 1999: 92-93; Južnič 1989: 31-34; Dedijer 1980: 83-97; Hupchick in Cox 1996: 35).

Berlinskemu sporazumu je sledil podpis tajne konvencije med tremi cesarstvi, ki je vsebovala protokol o natančni določitvi razdelitve interesnih sfer na Balkanu. Z njim se Rusija sicer ni zlahka sprijaznila, ker je njena intresna sfera postala le Bolgarija, kar je bilo nadomestilo za avstro-ogrsko okupacijo Bosne in Hercegovine, medtem ko je bila Srbija popolnoma prepuščena vplivu Avstro-Ogrske (Dedijer 1980: 95). Po spremembi režima v Srbiji v začetku 20. stoletja in aneksijski krizi ob avstroogrski priključitvi Bosne in Hercegovine leta 1908, se je Srbija začela vse bolj naslanjati na Rusijo, Anglijo in Francijo, medtem pa je Bolgarija prihajala pod čedalje močnejši nemški vpliv. Njen vladar (knez) Ferdinand Coburški je med mladoturško revolucijo leta 1908 Bolgarijo razglasil za neodvisno monarhijo, sebe pa za bolgarskega carja (Južnič 1985: 48-49; Hupchick in Cox 1996: 39; Dedijer 1980: 112-117).

3.5.5. Zlom ruskega imperija v prvi svetovni vojni

Atentat⁸⁴ na carja Aleksandra II. leta 1881 je pokazal veliko notranjo napetost v Rusiji, ki se je izražala v radikalizmu opozicijskih skupin in tajnih revolucionarno-demokratskih "narodniških" organizacij na eni strani ter avtoritarnega in represivnega carističnega režima na drugi (Južnič 1985: 108, 110). Kljub velikemu gospodarskemu napredku je bila Rusija na prelomu stoletja še vedno zaostala in pretežno agrarna država z veliko večino revnega kmečkega prebivalstva. Posebnost ruskega političnega sistema je bila, da kot edina monarhija v tedanji Evropi ne sa-

⁸³ Južno od nje je bila ustanovljena še avtonomna pokrajina Vzhodna Rumelija, ki si jo je Bolgarija priključila že leta 1885. Bolgarija je bila ruski protektorat pod upravo ruskega komisarja.

⁸⁴ V tem dogodku, ki je imel ravno nasprotno posledice od tistih, ki so si jih zamislili zarotniki, vidijo nekateri ruski zgodovinarji najbolj usoden preobrat, ki je morda celo preprečil evolutivno-reformski razvoj Rusije (Rupnik 1999: 94).

mo, da ni imela nikakršne ustave, ki bi omejevala carjevo avtokratično (despotsko) oblast (*samoderžavje*), bila je tudi brez zakonjenih osebnih svoboščin državljanov in neodvisnih sodišč. Novi car Aleksander III. je delil s pretežnim delom javnega mnenja prepričanje, da za Rusijo ni sprejemljivo prevzemanje zahodnih družbenih in političnih normativov, torej tudi ne njeno vključevanje v Evropo (Rupnik 1999: 94-97, Neumann 1999).

Leta 1894 je nastopil vladavino zadnji ruski car Nikolaj II. Na daljnem vzhodu se je Rusija začela čedalje bolj zapletati v interesne konflikte z Japonsko glede vplivnih sfer na Kitajskem (v Mandžuriji) in v Koreji, ki so prerasli v vojno (1904-5), v kateri so Japonci uničili rusko mornarico. Vojaški poraz je poleg splošnega nezadovoljstva sprožil množične proteste.⁸⁵ V revolucionarnem vrenju je moral car privoliti v reforme, dovoliti stranke in ustanovitev državne dume (parlamenta), carski režim pa je še naprej izgubljal podporo in začela se je krepiti opozicija vseh vrst. V Rusiji so pred izbruhom prve svetovne vojne prevladovale leve politične sile in izrazita je bila politična polarizacija med levico in desnico (Južnič 1985: 110-114; Rupnik 1999: 97-98).

Na zunanjepolitičnem področju se je Rusija prodiranju nemškega in avstrijskega vpliva na Balkan zoperstavila s povezovanjem s Francijo in nato tudi z Anglijo, ki so skupaj sklenile zavezništvo-antanto. Njej nasproti je bil tabor centralnih sil, ki sta jo ustanovili Nemčija in Avstro-Ogrska. Neposredni povod za začetek prve svetovne vojne je bila balkanska kriza, ki je kulminirala z atentatom na avstrijskega prestolonaslednika v Sarajevu 28. junija 1914. Avstrijski napad na Srbijo je povzročil, da je Rusija kot zaveznica in zaščitnica Srbije vstopila v vojno proti Nemčiji in Avstro-Ogrski. V vzhodni Prusiji je doživela neuspeh, bolj uspešna pa je bila njena armada v Galiciji, kjer je zasedla Lvov, vendar je že leta 1915 prišlo do splošnega umika ruskih čet.

Uradni smoter oziroma cilj ruske politike v prvi svetovni vojni je bila zaščita pravoslavnih slovanskih bratov na Balkanu, pri čemer pa se je spremenil skupni sovražnik, ki so bili namesto Turkov tokrat Nemci. Njena propaganda je izkoriščala

⁸⁵ Na »krvavo nedeljo« 22. januarja je carska vojska streljala na miren sprevod, ki je želel izročiti carju peticijo in ubila 130 ljudi.

panslavistično oz. neoslavistično idejo, ki se je ponovno pojavila med avstroogrskimi Slovani v začetku 20. stoletja (Rupnik 1999: 103-104, Južnič 1985: 51-56).⁸⁶

Ko je vstopila v vojno na strani sil osi Turčija (leta 1915 pa še Bolgarija), je Rusija obnovila prastari zgodovinski načrt, torej zasedbo Carigrada-Konstantinopla skupaj z morskimi ožinami, ki vodijo iz Črnega v Sredozemsko morje. To so ji zagotovili tudi zavezniki, vendar Rusija ni bila sposobna uresničiti svojih vojnih ciljev (Južnič 1985: 122; Rupnik 1999: 104; Dedijer 1980: 136).

V Petrogradu je leta 1917 kot posledica množičnega nezadovoljstva zaradi pomanjkanja v državi izbruhnila februarska revolucija, ki je strmoglavila carsko oblast. Vodenje države v vojni je prevzela začasna vlada, demoralizirana vojska je začela razpadati, Nemčija pa je omogočila revolucionarnemu voditelju Ruske socialdemokratske delavske stranke boljševikov Vladimirju Iljiču Uljanovu (Leninu) prihod v Rusijo. Že istega leta je sredi splošnega vrenja prišlo do državnega udara, imenovanega oktobrska revolucija, s katero so Leninovi boljševiki prevzeli oblast (Južnič 1985: 73, 114-122; Rupnik 1999: 105-107; Hupchick in Cox 1996: 40-41).

⁸⁶ Vrh je neoslavizem dosegel na slovanskem kongresu I. 1908 v Pragi, po 1. svetovni vojni pa je zamrl. Njegov glavni predstavnik je bil Čeh Karel Kramar, med Slovenci pa Ivan Hribar.

4. SOVJETSKI IMPERIJ: VZPON IN PROPAD

4.1. RUSKA REVOLUCIJA IN SOVJETSKA ZVEZA

Z boljševiškim prevzemom oblasti se je v Rusiji začelo novo obdobje, ki je pomenilo deklarativno radikalno diskontinuiteto s preteklostjo, ker je izhajalo iz teoretičnih predpostavk o zgraditvi novega družbenega reda. Ta je postal bistvena določilnica nove Rusije, katere formalna združitev z drugimi narodi nekdanjega imperija je privedla do ustanovitve Zveze sovjetskih socialističnih republik.

4.1.1. Revolucionarna diktatura v Rusiji

Politični prevrat v noči na 7. november leta 1917 je vodil do oblikovanja državne ureditve po popolnoma novem modelu. To je bila praktična aplikacija (prilagojenih) marksističnih teoretičnih predpostavk o proletarski revoluciji na ruske razmere.⁸⁷

Konec istega leta so bile sicer izvedene že pred boljševiškim pučem razpisane volitve v ustavodajno skupščino, vendar je bila ta zaradi svoje sestave,⁸⁸ ki ni bila v prid boljševikom, nasilno razpuščena. Nova oblast je zato svojo formalno legitimiteto oprla le na *sovjete*,⁸⁹ svete vojaških, delavskih in kmečkih *deputatov*,⁹⁰ ki so se kot vzporedna oblast formirali že pred prevratom. Po njih je nova oblika državne ureditve tudi dobila svoje ime: leta 1918 je bila proglašena RSFSR (Ruska sovjetska federativna socialistična republika) na kratko imenovana tudi Sovjetska Rusija, boljševiška stranka pa je prevzela ime komunistična.

Na podlagi Deklaracije pravic narodov Rusije, sprejete takoj ob prevratu so začele nastajati nacionalne avtonomije oz. sovjetske republike drugih narodov, živčih na območju nekdanjega ruskega imperija. Nova revolucionarna oblast je torej z razglasitvijo pravice narodov do samoodločbe tudi sama pripomogla k začasnemu

⁸⁷ Menjševiki in legalni marksisti so zastopali stališče, da je treba strogo slediti Marxovemu nauku, po katerem v ruskih razmerah, kjer proletariat še ni dovolj razvit, ta ne more nastopati kot samostojna revolucionarna sila, za razliko od boljševikov, ki so trdili, da je boj za demokratične svoboščine le vmesni smoter (Rupnik 1999: 115).

⁸⁸ V ustavodajni skuščini so imeli zanesljivo večino eseri (kmečki socialni revolucionarji), medtem ko so vladajoči boljševiki prejeli manj kot četrtino glasov in dobili le 175 od skupno 707 poslancev (Rupnik 1999: 111).

⁸⁹ Najvišji organ je bil formalno kongres sovetov, ki je volil Vseruski centralni izvršni komite sovetov (VCIK), ta pa Svet ljudskih komisarjev (vlado pod predsedstvom Lenina).

⁹⁰ *Deputati*: ruski izraz za (od)poslance ali zastopnike.

razpadu velikega ruskega državotvornega kompleksa- "ječe narodov". Za nadaljnjo usodo ruskega imperija je bil odločilnega pomena boljševiški odlok o miru brez aneksij in kontribucij (Rupnik 1999: 117).

Marca 1918 so boljševiki v Brest-Litovsku sklenili s centralnimi silami separatni mir, po katerem so pristali na velike ozemeljske koncesije: Poljsko so bili prisiljeni odstopiti Nemcem, prav tako Pribaltske dežele, Finski in Ukrajini so priznali neodvisnost, del Zakavkazja pa odstopili Turčiji. Na omenjenih ozemljih, ki so obsegala tretjino prebivalcev nekdanjega ruskega imperija, so nastajala separatistična gibanja, ki so vzpodbudila ustanavljanje (para)državnih tvorb dotlej zatiranih narodnih manjšin. Finsko neodvisnost, ki je bila razglašena kot prva že l. 1917, so boljševiki v dokaz resnosti svojih proklamacij takoj priznali in brez prekinitev traja do danes.

Pomembna sprememba, čeprav je bila le posledica nuje oz. varnosti, je bil prenos prestolnice iz Petrograda po več kot dvesto letih nazaj v staro Moskvo, kar je imelo dodatno simbolično razsežnost. Boljševiki so poleg tega spremenili oz. posodobili tudi rusko (cirilično) pisavo in koledar uskladili z evropskim (gregorijanskim). Kot posledica ločitve cerkve od državne oblasti je bil obnovljen tudi moskovski pravoslavni patriarhat.⁹¹ (Rupnik 1999: 342, Smrke 1996: 106)

4.1.2. Državlјanska vojna in tuja intervencija

Mednarodna intervencija z državljansko vojno je v letih 1918-21 je močno skrčila ozemlje pod kontrolo boljševikov, ki pa so uspeli obraniti revolucionarno oblast v Rusiji.⁹² V Moskvi je bila leta 1919 ustanovljena tretja, komunistična internacionala, na kratko poimenovana tudi Kominterna. Združevala je vse revolucionarne leninistične stranke in naj bi pripomogla k svetovni revoluciji, kar pa se je že kmalu po zatrtju revolucij v drugih evropskih državah pokazalo za nerealno.

Druga faza državljanske vojne, ki je sledila zmagi antante v prvi svetovni vojni in porazu Nemčije, je zlasti okrepila pritisk od zahoda prek restituirane Poljske (*Polonia restituta*- Velikonja 1996: 162) in baltiških držav, pa tudi na Kavkazu in v Sibiriji. Ruski vojaški poveljniki so poskušali iz različnih smeri uničiti novo revolucionar-

⁹¹ Po več kot 200 letih je bil spet izvoljen patriarh, ki pa so ga že l. 1926 aretirali in zaprli ter tako *de facto* spet ukinili patriarhat in začeli preganjati duhovščino. Politično rehabilitacijo je ruska pravoslavna cerkev doživela šele med »veliko domovinsko vojno« v letih 1941-45.

⁹² Za razliko od drugih evropskih revolucij, ki so se v tistem času zgledovale pri boljševikih (zlasti na Madžarskem in v Nemčiji).

no oblast, vendar jih je Rdeča armada pod poveljstvom Trockega razbila. Že 1. 1920 sta bila Ukrajina in Kavkaz v rokah Rdeče armade in sovjetske oblasti. Poljska je imela namen prilastiti si kar največ ozemlja na vzhodu, kar ji je v veliki meri tudi uspelo,⁹³ ko so ji morali boljševiki naposled odstopiti velik del beloruskih in ukrajinskih ozemelj vzhodno od Curzonove linije.⁹⁴ (Južnič 1985: 85).

Leta 1920 so bile mednarodno priznane tudi Litva, Latvija in Estonija, Romunija pa je dobila Besarabijo. Na preostalem ozemlju nekdanjega ruskega imperija se je obdržala sovjetska oblast in pojavilo se je vprašanje formalne organizacije nove države, upoštevajoč nacionalno raznolikost, ki so jo boljševiki od samega začetka priznali. Obstajala sta dva poglavitna koncepta (Prunk 2004: 56-57) in sicer avtonomistični, ki ga je zagovarjal ljudski komisar za narodnosti, Gruzinec Stalin in Leninov koncept federativne države na enakopravni osnovi, ki je zmagal le *pro forma*, ker je bilo njegovo uresničevanje v celoti prepuščeno prvemu.

4.1.3. Ustanovitev in notranja konsolidacija Sovjetske zveze

Decembra 1922 je bila v znak nadnacionalne narave nove države formalno v obliki ohlapne federacije⁹⁵ ustanovljena Zveza sovjetskih socialističnih republik, ki so jo sprva sestavljale štiri enakopravne članice: Ruska federacija (RSFSR), Ukrajinska in Beloruska SSR ter Zakavkaška federacija.⁹⁶ Postopno so se jim pridruževale še novooblikovane srednjeazijske republike, tako da je njihovo skupno število do l. 1936 naraslo na 11.

Teritorialno okrnjena je sovjetska Rusija začela notranje utrjevati svoj režim, poimenovan »diktatura proletariata«, kar je pomenilo diktaturo (vodstva) komuni-

⁹³ Poljaki so zahtevali meje iz leta 1772, kar naj bi bila »*Polonia restituta*«, ki pa jih niso mogli dobiti, čeprav so v sodelovanju z ukrajinskim nacionalnim voditeljem Semjonom Petljuro prišli vse do Kijeva. Temu prodoru je sledil protiudar Rdeče armade, ki se je zaustavil pred Varšavo. To je bilo izhodišče za kompromis, ki je bil sklenjen z mirovno pogodbo v Rigi oktobra 1920 (Južnič 1985: 85).

⁹⁴ Britanski zunanji minister lord George Curzon je predlagal določitev vzhodne meje Poljske po načelu etnične razmejitve oz. približnega ravnotežja manjšinskih populacij (Boffa 1976/1985).

⁹⁵ Sprva je ustanovitev ZSSR na formalno enakopravni osnovi (s pravico zveznih republik do izstopa iz nje) in velikim številom avtonomij različnih stopenj pomenila neko obliko pluralizacije države, vendar se je zaradi vladavine ene stranke, ki je diktirala vse odločitve, kmalu spremenila v strogo centralizirano fasadno federacijo.

⁹⁶ ZSFSR je bila sestavljena iz Gruzinske, Armenske in Azerbajdžanske SSR, ki so se ob njeni ukinitvi leta 1936 vključile v ZSSR kot enakopravne članice zveze.

stične partije v njegovem imenu.⁹⁷ Lenin, ključna osebnost ruske revolucije, je že leta 1924 umrl, v boju za oblast pa je v konkurenci z Levom Trockim, nato pa še ostalimi tekmeci v politbiroju naposled zmagal generalni sekretar centralnega komiteja Vsezvezne komunistične partije (boljševikov) J. V. Stalin. Razvil je svoj kult osebnosti skupaj z osebno strahovlado in kanoniziral svojim oblastniškim interesom prilagojeno doktrino⁹⁸ "marksizma-leninizma", za katere četrtega klasika se je razglasil leta 1935 na kongresu Kominterne (Britovšek 1980, Kolakowski 1985), kar je vse imelo bizantinske cezaropapistične značilnosti oz. vzporednice.

Njegovo vladavino označuje pojem »izgradnje socializma v eni deželi«, forsirana industrializacija države na račun srednjega kmečkega sloja (t. i. kulakov)⁹⁹ z nasilno kolektivizacijo in neusmiljeno obračunavanje z bolj ali manj izmišljenimi političnimi nasprotniki vseh barv. Represija je dosegla svoj vrh v "velikem terorju", kakor se tudi imenuje velika čistka v letih 1936-38, ko je bila fizično uničena velika večina starih boljševikov in vojaških poveljnikov.¹⁰⁰ V ozračju vsesplošnega ovadništva oz. lova na vse mogoče "sovražnike ljudstva", "tuje imperialistične agente", "špijone", "diverzante" ipd., kjer ni bil nihče, niti člani politbiroja, varen pred politično policijo NKVD, je bilo sistematično pobitih ali v koncentracijska taborišča interniranih (od teh jih velik delež ni preživel) na desetine milijonov ljudi. Stalinizem, kakor so ta sistem kasneje poimenovali na zahodu, je bil po svoji naravi¹⁰¹ eden izmed dveh najhujših totalitarizmov 20. stoletja, po številu in načinu izbora žrtev pa verjetno najhujši.¹⁰² (Britovšek 1980, 1984; Južnič 1985; Prunk 2004: 56-59).

Zmagovalci 1. svetovne vojne (antanta) so sprva nameravali boljševike izolirati od preostalega sveta in so vzpostavili politiko »sanitarnega kordona«, ki so ga

⁹⁷ Koalicija z levimi eseri (socialnimi revolucionarji) je bila kratkega veka in kmalu so bile onemogočene vse stranke razen ene - Ruske komunistične partije (boljševikov), ki je začela izvajati NEP - novo ekonomsko politiko.

⁹⁸ Ta doktrina je bila (skupaj s ponarejeno oz. prirejeno zgodovino) povzeta v l. 1938 izšli knjižici *Zgodovina Vsezvezne komunistične partije (boljševikov) - kratki kurz*, ki je postala obvezen učbenik komunistov po vsem svetu (Zgodovina VKP(b) 1938/1946).

⁹⁹ Uporne kulake so množično deportirali v koncentracijske taborišča (»gulage«), razprostranjene na severu in vzhodu države. Kolektivizacija je povzročila tudi smrt milijonov ljudi zaradi lakote. Industrializacija na račun kmetov je bila pravzaprav izvedba gospodarskega programa poraženega Trockega, sicer zagovornika »permanentne revolucije«, ki je dvomil v uspeh socializma v eni državi, bila pa je v direktnem nasprotju s politiko, ki jo je zagovarjal nekoliko kasneje poraženi Nikolaj Buharin (Britovšek 1980, 1984).

¹⁰⁰ Najuglednejšim so priredili javna sojenja, ki so imela propagandni značaj in v nakaterih so obtožence prisilili v priznanje krivde in samoobtoževanje (Britovšek 1980, 1984).

¹⁰¹ Stalinizem je v nenehnem boju s »sovražniki ljudstva« poistovetil notranjega in zunanjega sovražnika (notranji je podtalno deloval v interesu zlovesčih tujih sil) (Rupnik 1999: 371).

¹⁰² Ironično je, da je bila prav v času najhujšega terorja l. 1936 sprejeta t. i. stalinska ustava, ki je zagotavljala državljanom vse politične pravice in državljanske svoboščine.

sestavljale novonastale države v pasu med srednjo Evropo in Rusijo, večinoma z avtoritarnimi reakcionarnimi režimi, sovražnimi do Sovjetske zveze (SZ). Ta v okoliščinah skoraj popolne mednarodne izolacije ni bila sposobna uveljavljati svojega vpliva v drugih državah.¹⁰³ Edina izjema je bila Kominternna, ki se je spremenila v najpomembnejši instrument zunanje politike SZ med vojnama s strogim centralističnim nadzorom nad komunističnimi strankami vsega sveta. Propaganda o uspehih sovjetskega sistema družbene ureditve je na splošno dvigovala ugled in simpatije do SZ med znatnim delom inteligence in delavstva po svetu.

4. 2. SOVJETSKA ZVEZA IN DELITEV INTERESNIH SFER V EVROPI

4.2.1. Sovjetsko-nemška delitev vzhodne Evrope (pakt Hitler-Stalin) I. 1939

Ob koncu tridesetih let 20. stoletja je glavna nevarnost za SZ začela groziti s strani nacionalsocialistične Nemčije. Ta je postala izrazita še zlasti po aneksiji Sudetov in razkosanju preostalega ozemlja Češkoslovaške. Poljska, poglavitna država »sanitarnega kordona«, je bila naslednji cilj nacistične osvajalne politike, pro-nemška zunanjepolitična preorientacija držav donavskega bazena pa je še dodatno ogrozila SZ. Zato je Stalin poskušal zavarovati svoje interese s podpisom sporazuma o nenapadanju s Hitlerjem 23. avgusta 1939, ki se po podpisnikih imenuje tudi pakt Molotov-Ribbentrop. Ta sporazum pa je vseboval tudi tajni protokol, s katerim so bila določena interesna območja v vzhodni Evropi. SZ so pripadle Estonija, Latvija in del Poljske,¹⁰⁴ potrjen pa je bil tudi sovjetski interes za Besarabijo in deloma za Finsko (Južnič 1985: 244, 253; Hobsbawm 1994/2000). S tem je bilo znova kršeno sovjetsko načelo o samoodločbi narodov (Boffa 1976/1985 I: 463).

Po nemškem napadu na Poljsko 1. septembra 1939, ki je sprožil drugo svetovno vojno, so 17. septembra tudi sovjetske sile vdrle v "svoj" del Poljske do demarkacijske črte, na novo določene s Sporazumom o prijateljstvu in razmejitvi z dne 28. septembra 1939,¹⁰⁵ po katerem je namesto ozemlja okrog Lublina¹⁰⁶ prešla v

¹⁰³ V Evropi je bil »sanitarni kordon« neprebojen, v Aziji pa je SZ imela velik vpliv na formiranje Ljudske republike Mongolije v letih 1921-24, ki do konca 2. svetovne vojne sicer ni bila mednarodno priznana, pa vendar njena edina vplivna sfera do I. 1939.

¹⁰⁴ Meja je bila na Poljskem prvotno določena po rekah Narev, Visla in San.

¹⁰⁵ Novejše ugotovitve nekaterih zgodovinarjev (Radzinski 2000: 437) nakazujejo, da sta se oba diktatorja po vsej verjetnosti osebno sestala 17. oktobra 1939 v Lvovu.

¹⁰⁶ Nova razmejitvena črta je potekala po reki Bug.

sovjetsko interesno območje tudi Litva. SZ je jeseni tega leta izsilila sporazume o vojaški pomoči s tremi pribaltskimi državami, po katerih so ji morale odstopiti vojaške baze na njihovih ozemljih, Finska pa je odklonila sovjetske zahteve po odstopu dela Karelije, zato jo je ta novembra napadla. Po 15-tedenski vojni, ki je sledila, saj je bila Finska na vojno dobro pripravljena z utrjeno Mannerheimovo črto, ji je morala prepustiti zahtevano ozemlje. Z izgovorom kršitve pogodb o vojaški pomoči je junija 1940 sledila vojaška zasedba in priključitev Estonije, Latvije in Litve,¹⁰⁷ pa tudi romunske Besarabije in severne Bukovine. Na anektiranih ozemljih, ki so bila pred revolucijo sicer že del Ruskega imperija, so začeli nasilno uvajati sovjetsko ureditev in deportirali v taborišča vse potencialne nasprotnike ter tam proglasili pet novih sovjetskih republik,¹⁰⁸ ki so se formalno pridružile ZSSR (Rupnik 1999, Longworth 1994, Crampton 1994).

Sprememba v sovjetski zunanji politiki je povzročila zmedo in razcep med privrženci antifašistične politike ljudske fronte v Evropi, proglašene na zadnjem (7.) kongresu Kominterne v Moskvi leta 1935.¹⁰⁹ Začela so se celo pogajanja o pristopu SZ k trojnemu paktu Nemčije, Italije in Japonske, ki so tudi predvidevala tajne klavzule o interesnih območjih (Dedijer 1980).¹¹⁰

4.2.2. Nemški napad in zavezniška koalicija

Napad nacistične Nemčije (s simbolično soudeležbo njenih satelitov Finske, Madžarske in Romunije) na SZ 22. junija 1941 je bil za Stalina presenečenje, saj je verjel v nenapadalni pakt, ki mu je ustrezal in si zato vojne, na katero je bil popolnoma nepripravljen, nikakor ni želel (Južnič 1985: 260). V pogojih "bliskovite vojne", ko je nemška armada prodrla globoko v evropski države v pričakovanju, da se bo SZ zrušila, je ta mobilizirala obrambne potenciale s poudarjanjem oživljene-

¹⁰⁷ Sovjetska zveza ji je dodelila staro prestolnico Vilnius, ki je dotlej pripadala Poljski.

¹⁰⁸ To so bile Litovska, Latvijska, Estonska, Moldavska (v Besarabiji) in Karelo-Finska SSR. Slednja je nastala iz Karelske avtonomne republike (ASSR) in novoosvojenih finskih ozemelj. Že s svojim imenom je nakazovala težnjo SZ po priključitvi Finske v celoti, leta 1956 pa je bila ukinjena oz. degradirana v avtonomno republiko Karelijo ter vključena v Rusko federacijo. Tako je ostalo le še 15 sovjetskih (zveznih) republik (SSR).

¹⁰⁹ Člani komunističnih partij, ki se niso bili pripravljene sprijazniti z novo politično linijo Moskve oziroma Kominterne, so bili anatemizirani (pri nas med drugimi Mirko Košir, obsojenec na povojnih Dachauskih procesih, in Angela Vode, obsojenka na Nagodetovem procesu), poljska komunistična stranka pa je bila razpuščena že pred razkosanjem države.

¹¹⁰ Stalin je v drugi polovici leta 1940, ko so pogajanja potekala, postavil pogoj za sporazum s silami osi, da prideta Finska in Bolgarija ter delno Turčija (Bospor) v njegovo vplivno sfero, vendar so Nemci pogajanja prekinili, ker se je Hitler takrat že odločil za napad.

ga ruskega nacionalizma in patriotizma.¹¹¹ Stalin je v dosego svojih vojnih smotrov rehabilitiral tudi Rusko pravoslavno cerkev.¹¹² Mednarodno se je SZ povezala v zavezniško antihitlerjevsko koalicijo z Združenimi državami Amerike (ZDA) in Veliko Britanijo. Kot taktična koncesija zaveznicam je bila maja 1943, najbrž v znak pripravljenosti na delitev interesnih sfer, formalno razpuščena Kominterneta.

Že spočetka so se v koaliciji pojavile velike razlike v odnosu do vzhodnoevropskih držav in sicer tako do nemških satelitov, kakor tudi do okupiranih držav, katere vlade v izgnanstvu so se jim pridružile. Poleg tega ZDA in Velika Britanija nista hoteli priznati novih sovjetskih meja iz let 1939/40. Po obratu na vzhodni fronti, ki je sledil odločilni stalingrajski bitki pozimi 1942/43, so zavezniki začeli razpravljati o povojni ureditvi Evrope in določitvi novih meja držav. Prva konferenca na vrhu "treh velikih" Churchilla, Roosevelta in Stalina v Teheranu novembra 1943 je sprejela pomembno odločitev, da zahodni zavezniki ne bodo odprli druge fronte na Balkanu (v jugovzhodni Evropi),¹¹³ temveč na severu Francije. Logična posledica tega sklepa je bila, da se je SZ odprla pot za neovirano zasedbo vzhodne Evrope (Dedijer 1980, Južnič 1985).

4.2.3. Okupirane države vzhodne Evrope

Eden pglavitnih problemov v koaliciji je bila Poljska. SZ se je uklonila zahtevi, naj se iz poljskih vojakov, ki jih je ta zajela ob razkosanju Poljske l. 1939, oblikuje poljska armada, ki pa je kmalu odšla na bojišča zahodnih zaveznikov. Do hude zaostitve med poljsko begunsko vlado¹¹⁴ in SZ je prišlo, ko je nemška vojska v Katynskem gozdu blizu Smolenska odkrila množična grobišča poljskih oficirjev, pobitih v času sovjetske zasedbe. V okupirani Poljski se je razvilo močno odporniško gibanje, nacionalistična *Armia krajowa*,¹¹⁵ povezana s poljsko vlado v Londonu in je nasprotovala ne le nemški, ampak tudi ruski nadvladi. Avgusta 1944 je poskušala z varšavsko vstajo še pred prihajajočo Rdečo armado osvoboditi prestolnico.

¹¹¹ V skladu s tem je bilo tudi uradno poimenovanje spopada »Velika domovinska vojna«. Med vojno je bila dotedanja himna Internacionala zamenjana z novo, patriotsko sovjetsko himno, ki slavi vlogo velike Rusije.

¹¹² Leta 1943 je Stalin dovolil obnovitev moskovskega patriarhata (Rupnik 1999: 350).

¹¹³ To varianto je iz političnih razlogov zagovarjal britanski premier (Dedijer 1980).

¹¹⁴ Predsedoval ji je predvojni poljski general Władysław Sikorski, ki pa je že leta 1943 umrl v nikoli pojasnjeni letalski nesreči in katerega smrt je koristila predvsem SZ.

¹¹⁵ Poljsko »Domovinska armada«; poveljeval ji je Tadeusz Bor-Komorowski.

Rusi¹¹⁶ so se ustavili na drugi strani Visle, Nemci pa so vstajo v dveh mesecih v krvi zadušili in tako uničili tudi glavnino *Armie krajowe*, s tem pa naredili veliko uslugo SZ. Ta je ustanovila še eno, sebi zvesto poljsko vojsko, imenovano *Armia ludowa*¹¹⁷ in marionetno politično telo, Lublinski komite (Boffa 1985, Južnič 1985; Kennedy-Pipe 1998).¹¹⁸

Kljub temu, da je podobna usoda kot varšavsko, leta 1944 doletela tudi slovaško vstajo,¹¹⁹ to dejstvo ni imelo enake konotacije. Odnosi med londonsko begunsko češkoslovaško vlado (Edvard Beneš) in SZ so bili dobri, kar je potrdil že leta 1943 sklenjeni Sporazum o prijateljstvu in sodelovanju, na sovjetski fronti pa se je bojeval češkoslovaški korpus¹²⁰ (Južnič 1985, Boffa 1985).

Poseben primer je bila Jugoslavija, katere pučistična vlada je še tik pred razkosanjem države aprila 1941 podpisala sporazum o prijateljstvu s SZ.¹²¹ Na njenem ozemlju pod fašistično okupacijo se je razplamtela državljanska vojna, v kateri se je kot najuspešnejša izkazala partizanska narodnoosvobodilna vojska pod poveljstvom vodje komunistične partije Josipa Broza (Tita),¹²² katere program je med drugim obljubljal za vse narode sprejmljivo rešitev nacionalnega vprašanja, relativno pozno pa si je pridobila priznanje in pomoč zaveznikov.¹²³ Njena avtonomna oborožena akcija, ki se je, nikakor ne slučajno, začela po nemškem napadu na SZ junija 1941, je bila usmerjena, kot se je kmalu izkazalo, v revolucionarno osvojitve oblasti po boljševiškem zgledu (Vodušek Starič 1992).

4.2.4. Delitev interesnih sfer na Balkanu

Napredovanje zavezniških armad je imelo za posledico širjenje političnega vpliva na osvobojena ozemlja. Zato je bilo potrebno med zavezniki rešiti vprašanje in-

¹¹⁶ Poveljeval jim je sovjetski maršal poljskega rodu Konstantin Rokosovski.

¹¹⁷ Poljsko »Ljudska armada«. Sovjetskim državljanom poljskega porekla je SZ »dovolila« pridobitev poljskega državljanstva z namenom okrepitve komunističnih sil v njej. Tudi po vojni so večji del poljskega višjega vojaškega kadra sestavljali sovjetski oficirji (Longworth 1994: 45).

¹¹⁸ Lublinskemu komiteju, ki mu je SZ podelila status začasne vlade, je predsedoval komunist Bolesław Bierut, Stalinov najzvestejši poljski vazal in kasnejši predsednik ljudske republike Poljske (*Polska Rzeczpospolita Ludowa*).

¹¹⁹ Slovaško vstajo v kvislinški Slovaški so vodili komunisti in je bila izključno protifašistična.

¹²⁰ Poveljeval mu je general Ludvik Svoboda, ki je bil v letih 1968-75 predsednik ČSSR.

¹²¹ V Sloveniji je bilo tik pred vojno ustanovljeno Društvo prijateljev Sovjetske zveze, v katerem so sodelovale iste politične skupine, ki so pod okupacijo ustanovile Osvobodilno fronto slovenskega naroda, do napada na SZ uradno imenovano Protiimperialistična fronta.

¹²² Na vodilni položaj Komunistične partije Jugoslavije ga je leta 1937 imenovala Kominterneta.

¹²³ Ti so sprva podpirali (vključno s SZ) begunsko kraljevo vlado v Londonu in četniške formacije Draže Mihailovića kot njeno vojsko v domovini, ki so imele večinsko podporo med Srbi.

teresnih ali vplivnih con. Ključnega pomena pri tem je bil britansko-sovjetski vrh v Moskvi 9. oktobra 1944, ko je britanski premier Churchill predlagal Stalinu delitev vpliva na Balkanu v odstotkih. Po tem dogovoru naj bi prišle Romunija, Bolgarija in Madžarska pod prevladujoč sovjetski vpliv, Grčija pod zahodnega, v Jugoslaviji pa bi bil deljen na pol.¹²⁴ Pomen te delitve se je kmalu pokazal, ko je konec I. 1944 britanska vojska pomagala ustoličiti kraljevo begunsko vlado nasproti partizanski osvobodilni vojski.¹²⁵

Ko je sovjetska vojska poleti 1944 začela prodirati na Balkan, je povzročila politični preobrat najprej v Romuniji,¹²⁶ septembra pa še v Bolgariji,¹²⁷ ki niti formalno ni bila nikoli v vojni s SZ in se je zato toliko lažje preorientirala v njeno zaveznico. Nemci so preprečili poskus preobrata na Madžarskem, zato je SZ ustanovila sebi lojalno vlado v Debrecenu in šele nato zasedla državo.

Rdeča armada je sporazumno sodelovala pri osvobajanju severovzhodnega dela Jugoslavije¹²⁸ ter tako nudila zaslombo jugoslovanski partizanski armadi, s katero sta družno prodirali na zahod. Zmaga slednje je botrovala tudi končnemu uspehu z njo tesno povezanih albanskih partizanov (Južnič 1985, Boffa 1985).

4.2.5. Konferenca v Jalti na Krimu ter povojna ureditev Evrope

Jaltska konferenca, ki je potekala od 4. do 11. februarja 1945 in na kateri so se zadnjič v tej sestavi sešli Churchill, Roosevelt in Stalin, je postala simbol borbe za vplivne cone med zavezniki v koaliciji. Sprejela je dokument, ki naj bi bil širšega pomena za dežele vzhodne in jugovzhodne Evrope, Deklaracijo o osvobojeni Evropi (Conte 1964/1969). Z njo so se vlade ZDA, Velike Britanije in SZ obvezale, da bodo pomagale narodom osvobojenih dežel do notranjega miru. Deklaracija je

¹²⁴ Churchill je napisal na list papirja: »v Romuniji 90:10% v korist Rusije, v Grčiji VB (v so-glasju z ZDA) 90%: Rusija 10%, Jugoslavija 50:50%, Madžarska 50:50%, Bolgarija 75:25% v korist SZ« in ga porinil Stalinu, ki ga je brez besed parafiral in mu ga vrnil ter mu rekel, naj ga obdrži. Naslednjega dne sta zunanja ministra Molotov in Eden ta sporazum nekoliko modificirala, pri čemer naj bi Molotov poskušal povečati odstotke v korist SZ pri Bolgariji (na 90%), Jugoslaviji in Madžarski (na 60%), vendar naj mu to glede Jugoslavije ne bi uspelo (Dedijer 1980: 389-398; Banac 1990: 29).

¹²⁵ Osvobodilno gibanje komunistične provenience oz. njegova partizanska vojska ELAS je kontroliralo večino grškega ozemlja, vendar brez podpore SZ ni moglo osvojiti oblasti in je bilo v državljanski vojni 1946-49 tudi dokončno poraženo.

¹²⁶ Avgusta 1944 je bila sestavljena vlada široke antifašistične koalicije »narodnega bloka«.

¹²⁷ V Bolgariji je brez težav oblast prevzela koalicijska Domovinska fronta (*Otečestveni front* - OF) pod odločilnim vplivom komunistov, bolgarska vojska pa je postala zaveznica Rdeče armade pri nadaljnjem prodiranju (čez jugoslovansko ozemlje) proti zahodu.

¹²⁸ Vzhodne Srbije z Beogradom in Vojvodino, kasneje pa tudi Prekmurja.

predvidevala postavitve začasnih vlad iz predstavnikov vseh demokratičnih elementov, nato pa izvolitev vlad po volji ljudstva na svobodnih volitvah, ki naj bi jih nadzorovale vlade velesil (Vodušek Starič 1992: 147).

Diskusije o poljskem vprašanju so skrivale predvsem dileme o prihodnjem političnem ustroju vzhodne Evrope (Benko 1997: 275). Poljsko so "prestavili" na zahod, tako da je njena meja na vzhodu postala Curzonova črta,¹²⁹ na zahodu pa so ji postavili mejo na Odri in Nisi. Dosegli so tudi sporazum o začasni vladi narodne enotnosti, v katero bi se vključili politiki iz emigracije.¹³⁰

Enak kompromis so dosegli tudi za Jugoslavijo, ko so prisilili oba politična dejavnika (Titovo in izgnansko kraljevo vlado), da sta marca oblikovali enotno začasno vlado.¹³¹ Problem meja z Italijo in Avstrijo, ki se je zaostрил zaradi prodora jugoslovanske vojske na ozemlje teh držav, se je moral ublažiti z njenim umikom iz Trsta in Gorice (za Morganovo črto) ter s Koroške, ker Stalin tedaj iz lastnih interesov še ni hotel zaostrovati odnosov z zahodnimi zavezniki. Jugoslavija je kljub temu imela pri ozemeljskih zahtevah do Italije na mednarodnih diplomatskih konferencah sovjetsko podporo, čeprav ne brezpogojno.¹³² Po splošnem prepričanju so v Jalti potrdili dogovor iz Moskve o interesnih sferah med velesilami in ga dodatno precizirali (Dedijer 1980, Conte 1964/1969).

Češkoslovaška, katere večji del je zasedla Rdeča armada in se po pol leta umaknila,¹³³ je 1. 1945 sporazumno odstopila SZ podkarpatsko Ukrajino (Rutenijo).¹³⁴ Predsednik Beneš je znova prevzel položaj in po moskovskem sporazumu imenoval vlado,¹³⁵ v kateri so imeli komunisti ključne pozicije.

¹²⁹ S tem so posredno priznali sovjetsko razširitev na njen račun iz l. 1939. Edino omembe vredno odstopanje v poljsko korist je bil Białystok z okolico, ki so ji ga znova dodelili.

¹³⁰ Do kompromisa je prišlo šele junija 1945, ko se je predsednik begunske vlade in vodja kmečke stranke Stanisław Mikołajczyk pridružil Lublinskemu komiteju pod predsedstvom socialista Edwarda Osobke-Morawskega, državljanska vojna pa je trajala še vse do l. 1947.

¹³¹ Oblikovana je bila marca 1945 po sporazumu Tito-Šubašić, v njej pa je bila prokomunistična večina. Tudi provizorični parlament (AVNOJ) so razširili z nekompromitiranimi predvojnimi poslanci. Še istega leta je bila kljub formalnem spoštovanju teh sklepov onemogočena vsakršna potencialna opozicija izven nadzora komunistov, čeprav bi prav ti lahko prepričljivo zmagali tudi na pluralističnih volitvah (Swain in Swain 1998: 27).

¹³² Stalin je sporočil Titu, da ne namerava začeti tretje svetovne vojne zaradi Trsta. Kompromisno Svobodno tržaško ozemlje je le formalno odložilo njegovo priključitev Italiji do l. 1954, medtem ko je bila Gorica za Slovenijo izgubljena že na pariški konferenci l. 1947, ker Stalin ni bil pripravljen postavljati zahodu pretiranih ozemeljskih zahtev.

¹³⁴ Tako je dobila SZ strateško pomembni prelaz čez Karpate v Panonsko nižino in neposredno mejo ne le s Češkoslovaško, temveč tudi z Madžarsko.

¹³⁵ Predsednik koalicijske vlade, ustanovljene v Košicah, je bil dotedanji češkoslovaški veleposlanik v Moskvi, (do leta 1948 še) socialdemokrat Zdenek Fierlinger.

Sovjetska armada je prodrla v samo središče napadalke Nemčije do reke Labe (tam se je srečala z zahodnimi zavezniki) in osvojila njeno prestolnico Berlin, že prej pa je okupirala tudi severovzhodno Avstrijo z Dunajem.

V deželah jugovzhodne Evrope in na Češkoslovaškem so sprejemali sovjetsko vojsko z navdušenjem kot osvoboditeljico, šele v naslednjih letih so jo po slabih izkušnjah s sovjetizacijo zasovražili (Velikonja 1996: 163).

Potsdamska ali berlinska konferenca "velikih treh" julija 1945, zadnja te vrste, je med drugim konkretizirala položaj premagane Nemčije, ki je bila (enako kot Avstrija in njuni prestolnici) razdeljena na 4 okupacijske cone.¹³⁶ Potsdamski sporazum je potrdil nove poljske meje in izgon več milijonov Nemcev izza novih meja Poljske,¹³⁷ Češke (Sudeti) ter iz Madžarske. Nemčiji so naložili težke reparacije, kar je omogočilo SZ, da je odpeljala iz svoje cone velik del industrijskih zmogljivosti. Mirovni sporazumi z v vojni poraženimi državami so bili sklenjeni na pariški mirovni konferenci I. 1947. Finska, ki je ostala nezasedena, se je "finlandizirala", kar je pomenilo, da je morala dati SZ številne koncesije in dobrososedske garancije.¹³⁸ Romunija je znova izgubila v vojni pridobljeno Besarabijo (Moldavijo) in Transnistrijo, od Madžarske je spet dobila Transilvanijo, južna Dobrudža pa je ostala Bolgariji.¹³⁹ Vse tri države so bile do pariške mirovne konference I. 1947 pod nadzorom zavezniških predstavnikov, kar je poleg splošne mednarodne situacije zaviralo sovjetizacijo (Swain in Swain 1998; The Times Guide... 1990).

4.3. OBLIKOVANJE SOVJETSKEGA TABORA V RAZDELJENI EVROPI

4.3.1. Vzhodno-zahodna polarizacija

Poglabljanje razdeljenosti Evrope na vzhod in zahod je botrovalo znameniti izjavi Winstona Churchilla o »železni zavesi«, ki je kmalu postala linija »hladne

¹³⁶ Pri tem je bila sovjetska cona nekoliko večja od ozemlja, ki ga je prvotno okupirala, kar je bila zamenjava za zahodne sektorje Berlina, ki jih je morala odstopiti zahodnim zaveznicam.

¹³⁷ Nemci so bili izgnani iz Šlezije, vzhodne Pomorjanske in vzhodne Prusije, katere severni del s Koenigsbergom je bil na Stalinovo zahtevo iz strateških razlogov (da bi »držal Nemčijo za vrat«) dodeljen Sovjetski zvezi, južni del pa Poljski.

¹³⁸ Finska se je obvezala, da bo odstopila Sovjetski zvezi v vojni ponovno zasedena ozemlja v Kareliji, severnomorsko pristanišče Petsamo ter (začasno, do I. 1956) vojaško oporišče na polotoku Porkkala, leta 1948 pa je z njo podpisala Sporazum o nenapadanju in pomoči.

¹³⁹ Južno Dobrudžo je leta že I. 1940 v vlogi arbitra dodelil Bolgariji Adolf Hitler, Makedonije pa ji ni uspelo pridobiti zaradi svojega statusa formalne poraženke v vojni.

vojne«, kar je bila prisposodba za globalni konflikt med dvema nasprotnima bloka, izoblikovanima okoli dveh velesil, SZ in ZDA (Benko 1997: 247-252). Ta polarizacija je bila z zahodne strani razglašena v obliki t. i. Trumanove doktrine o zadrževanju komunizma,¹⁴⁰ z vzhodne pa z ideološko ofenzivo oz. doktrino Ždanova o dveh taborih, imperialističnem in demokratičnem (Južnič 1985; Boffa 1976/1985).

Kljub popolni podreditvi vzhodnoevropskih držav je bila Stalinova strategija takoj po vojni ohranjanje zavezniške koalicije. Prizadeval si je tam vzpostaviti vlade, ki so bile zaradi popolne prevlade komunistov prijateljsko nastrojene do SZ, vendar z načrtno iluzijo pluralistične demokracije, vključno z ohranitvijo zasebne lastnine (Banac 1988/1990: 36).

Gruzinec osetinskega porekla Josif Visarionovič Džugašvili se je med 2. svetovno vojno nenadoma navdušil za panslavizem. Že leta 1941 je bil ustanovljen vse-slovanski komite v Moskvi. Slovani so namreč predstavljali večino prebivalstva vzhodne Evrope, ki jo je osvobodila Rdeča armada, Rusom pa je bila prav zato zagotovljena vodilna vloga med njimi. Panslavizem je torej postal dobrodošel instrument homogenizacije sovjetske vplivne sfere.¹⁴¹ Decembra 1946 je bil v Beogradu slovanski kongres,¹⁴² ki je kazal dejansko gospostvo Rusov nad slovanskimi narodi (Melik 1994: 234). Posebno vlogo pri konsolidaciji povojnega novega reda v vzhodni Evropi je imela tudi med vojno rehabilitirana Ruska pravoslavna cerkev.¹⁴³

4.3.2. Hladna vojna in izvoz revolucije v vzhodnoevropske države

¹⁴⁰ Njen povod je bila grška državljanska vojna (1946-49), v kateri je z vojaško podporo ZDA zmagala monarhija nad komunisti, ki niso imeli sovjetske zaslombe.

¹⁴¹ Zgovoren je podatek, da so 7. novembra 1947 ob 30. obletnici oktobrske revolucije, v Slovensko akademijo znanosti in umetnosti sprejeli za dopisne člane predsednike šestih slovanskih akademij, med njimi znanega bolgarskega marksista Todorja Pavlova (Letopis SAZU 1950).

¹⁴² Z informbirojevskim sporom je bilo konec te zadnje faze političnega vseslovanstva.

¹⁴³ Stalin je patriarhu Aleksiju I. že maja 1945 omogočil, da je sploh kot prvi predstojnik Ruske pravoslavne cerkve romal v svete kraje Palestine ter se na poti srečeval z večino drugih pravoslavnih patriarhov, izognil pa se je carigraskemu, ki še velja za »prvega med enakimi«, kar je že tedaj kazalo na to, da se gre Moskva novo tekmo za primat v pravoslavnem svetu. Rdeča Moskva je ob 500-letnici avtokefalnosti oz. samostojnosti Ruske pravoslavne cerkve leta 1948 in v sodelovanju z njo nameravala za to priložnost sklicati osmi vesoljni pravoslavni cerkveni zbor. Ta ambicija je sicer zaradi nasprotovanja carigrajskega patriarha, ki ima sicer izključno pravico sklicevati vesoljne zbore, propadla, saj se ga niso udeležili vsi pravoslavni poglavarji. Kljub temu so v Moskvi priredili velikansko slavje, ki so mu dali izrazito politično, protivatikansko in protizahodno usmeritev. Ruska pravoslavna cerkev je po vojni nasilno vključila po njeni prepovedi tudi ukrajinsko uniatsko cerkev. Patriarh je računal na boljši položaj svoje cerkve, kot ga je imela pred vojno, vendar se je kmalu pokazalo, da te Stalin ne potrebuje več za zagotovitev svojega vpliva v vzhodni Evropi (Rupnik 1999: 350-351).

Sovjetski vpliv na njeno interesno območje v začetku ni bil institucionaliziran, temveč se je opiral predvsem na politično privrženost in odvisnost voditeljev komunističnih partij, rekrutiranih večinoma iz moskovske emigracije, ki jim je prodor Rdeče armade zagotovil ključne položaje, od Stalina kot vrhovne avtoritete in odločilne instance. Prvi poskus institucionalizacije je sovpadel z Marshallovim načrtom gospodarske pomoči, ki ga je za SZ razumela kot nevarnost širjenja ameriškega vpliva. Zato je zahtevala od vzhodnoevropskih držav, da pomoč zavrnejo, kar so večinoma (vključno z Jugoslavijo) tudi prostovoljno storile, medtem ko je bilo Češkoslovaško in Poljsko, ki sta sprva pokazali interes, potrebno v ta korak prisiliti (Boffa 1976/1985, Benko 1997).

Jaltska Deklaracija o osvobojeni Evropi je vsebovala tudi splošne garancije o izvedbi svobodnih volitev, ki pa jih SZ ni spoštovala, čeprav je vsaj v začetku poskušala ustvariti tak vtis. Le v dveh državah v povojni vzhodni Evropi lahko govorimo o relativno svobodnih volitvah:¹⁴⁴ na Madžarskem¹⁴⁵ l. 1945 in 1946 ter na Češkoslovaškem¹⁴⁶ istega leta. Na Poljskem,¹⁴⁷ v Romuniji¹⁴⁸ in Bolgariji¹⁴⁹ so bile opozicijske stranke marginalizirane in nato prepovedane v letu 1947. V vseh naštetih državah so proglasili ustave, ki so jih opredeljevale kot »ljudske republike«. Na Češkoslovaškem je prišlo do najradikalnejšega preloma¹⁵⁰ s komunističnim državnim udarom februarja 1948.¹⁵¹ Tega leta so si komunisti v vzhodnoevropskih državah zagotovili popoln monopol oblasti.¹⁵² (Longworth 1994, Crampton 1994).

¹⁴⁴ S samostojnim nastopom strank povojne vladne koalicije. Na vseh drugih volitvah so koalicijske (vladne) stranke nastopale enotno, v »bloku« pod prevlado komunistov.

¹⁴⁵ Stranka malih posestnikov je l. 1945 dobila več kot polovico glasov, vendar je bil njen vodja in premier Ferenc Nagy že leta 1947 prisiljen v izgnanstvo. Komunisti so si namreč postopoma podrejali druge stranke, to taktiko pa je vodilni madžarski stalinist Mathias Rakosi poimenoval »rezanje koščkov salame« (Stanič 1997: 172).

¹⁴⁶ Zmaga komunistov z 38% glasov leta 1946 je bila edini primer, da so ti po parlamentarno-demokratski poti prevzeli oblast v povojni vzhodni Evropi.

¹⁴⁷ Opozicijska ljudska (kmečka) stranka je bila onemogočena do volitev januarja 1947 in še istega leta prepovedana, njen voditelj Stanisław Mikołajczyk pa je zbežal na zahod.

¹⁴⁸ V Romuniji je bila to kmečka stranka lului Maniuja, ki je bil obsojen na dosmrtno ječo.

¹⁴⁹ Vodjo kmetov Nikolo Petkova, ki mu je uspelo organizirati najmočnejšo opozicijsko stranko v tedanji vzhodni Evropi, so obsodili na smrt in ustrelili, opozicijo pa prepovedali (Swain 1998).

¹⁵⁰ Češkoslovaška je bila pravzaprav edina srednje- oz. vzhodnoevropska država s predvojno demokratično tradicijo, kar je bilo zaznavno tudi v prvih povojnih letih.

¹⁵¹ Februarja 1948 so zaradi organiziranih demonstracij odstopili nekomunistični ministri, zunanji minister Jan Masaryk pa je bil po vsej verjetnosti umorjen z defenestracijo. Še istega leta je odstopil ter kmalu nato umrl predsednik Beneš, ki ga je zamenjal komunist Gottwald.

¹⁵² K njihovem monopolu je prispevala še posebno nasilna priključitev socialdemokratskih strank komunističnim. Te so v nekaterih državah dopuščale le še popolnoma vdane ostanke nekdanjih strank v okviru »ljudskih front« (ki so nastopale na volitvah kot celota), kar naj bi bil formalen dokaz političnega pluralizma, bil pa je le demokratični dekor (Južnič 1985).

Za razliko od ostalih držav v sovjetski interesni sferi je Jugoslavija vztrajala na revolucionarnem značaju svoje oblasti že od samega začetka in zavrnila koncesije političnemu pluralizmu¹⁵³ ter začela na vseh področjih zvesto posnemati sovjetsko ureditev.¹⁵⁴ Ker so se v osvobodilnem boju komunisti v celoti polastili oblasti z eliminacijo (tudi fizično) vseh dejanskih ali potencialnih nasprotnikov, resne opozicije sovjetizaciji ni bilo¹⁵⁵ (Banac 1988/1990, Vodušek Starič 1992).

4.3.3. Kominform in ekskomunikacija Jugoslavije

S tem dogajanjem je sovpadla pobuda za ustanovitev novega mednarodnega foruma, ki bi nadomestil razpuščeno Kominterno. Informacijski biro komunističnih in delavskih partij, bolj znan pod akronimoma Informbiro ali Kominform¹⁵⁶ je bil ustanovljen leta 1947, njegov sedež pa je bil sprva v Beogradu,¹⁵⁷ ker je bila Jugoslavija ena njegovih najaktivnejših članic¹⁵⁸ (Banac 1988/1990).

Osrednji dogodek, ki je zaznamoval obstoj Kominforma, je bil poskus discipliniranja Jugoslavije, ker se je ta oz. njen voditelj vedel preveč svoje glavo. Ta samostojnost, pogojena z zmago v osvobodilni vojni, se je kazala v regionalnih hegemonističnih težnjah Jugoslavije, ki naj bi predstavljala novonastajajočim "ljudskim demokracijam"¹⁵⁹ alternativni vzor poleg SZ. V povezavi z idejo nekakšne balkanske

¹⁵³ Že poleti 1945 so poglavitni nekomunistični politiki (Ivan Šubašić, Milan Grol) demonstrativno izstopili iz vlade, ker jim je bilo onemogočeno svobodno delovanje in se odločili za bojkot novembrskih volitev. Na njih je z 90% plebiscitarno zmagala vladajoča politična opcija (Repe 2003)

¹⁵⁴ To se je kazalo ne le v estetizaciji politike, pač pa tudi na politično-organizacijskem področju, s plebiscitarnimi volitvami v ustavodajno skuščino in v prvi vzhodnoevropski ustavi, ki se je zgledovala po sovjetski »stalinski« iz l. 1936, tudi pri federativni državni ureditvi.

¹⁵⁵ V primerjavi z drugimi vzhodnoevropskimi državami je bila »opozicija« v Jugoslaviji skoraj popolnoma nenevarna oblasti, pa vendar represija nad njo ni bila nič manjša. Vodjo kmečke stranke v Srbiji in zveznega poslanca Dragoljuba Jovanovića so 1947 obsodili in zaprli, v Sloveniji pa so obračunali s skupino, ki je med vojno izstopila iz OF. Na t. i. Nagodetovem procesu so izrekli več smrtnih obsodb (Nagodeta so ustrelili), zaprli pa so med drugim feministično publicistko Angelo Vode in pravnega teoretika mednarodnega formata dr. Borisa Furlana.

¹⁵⁶ Ustanovni sestanek je bil v poljskem zdravilišču Szklarska Poremba septembra 1947. Udeležili so se ga predstavniki devetih najpomembnejših evropskih komunističnih strank in sicer boljševiške (Stalin je pripravo poveril svojemu ideologu Andreju Ždanovu), jugoslovanske, poljske, češkoslovaške, madžarske, romunske in bolgarske, pa tudi italijanske in francoske, ki sta bili tega leta (tako kot povesod po zahodni Evropi) izključeni iz vladne koalicije.

¹⁵⁷ V Beogradu je sprva izhajalo tudi njegovo glasilo »Za trden mir, za ljudsko demokracijo«.

¹⁵⁸ Stalin je jugoslovanski revolucionarni radikalizem (konkretno njegova eksponenta Kardelja in Đilasa) izkoristil za kritiko italijanske in francoske komunistične partije, da je pripravil teren za svoj obračun z jugoslovanskim vodstvom in njegovo popolno osamitev (Banac 1990; Dedijer 1991).

¹⁵⁹ Pleonastični termin »ljudska demokracija« so začeli uporabljati za označevanje vzhodnoevropskih režimov, vzpostavljenih po drugi svetovni vojni. Ti naj ne bi bili niti zahodne »meščanske« demokracije, niti socialistične »diktature proletariata« sovjetskega tipa, temveč vmesna oz.

federacije, se je jugoslovanski hegemonizem izkazoval še zlasti do satelitske Albanije¹⁶⁰ (Gibianskij 1996, Banac 1988/1990).

Jugoslavija je v začetku l. 1948 zavrnila Stalinovo zahtevo po takojšnji združitvi z Bolgarijo, prav tako pa njegovo kritiko v pismih, ki so sledila z namenom spodbuditi državni udar. Za kazen je bila ekskomunicirana iz Kominforma (sprejel je dve resoluciji o njej) in s tem iz sovjetskega bloka, ki je stopnjeval pritisk nanjo - od prekinitve vseh povezav do vojaške grožnje. Ker se je Stalin bal protiukrepov zahodnih držav, ki so spoznale, da je Titov obstanek zanje koristnejši kakor njegov padec, slednja ni bila uresničena (Pirjevec 1987).

Sprva je izključitev Jugoslavije povzročila veliko ideološko krizo z zaostritvijo režima v njej,¹⁶¹ ker je na ta način hotela dokazati svojo pravovernost, kasneje pa ji je omogočila znane »samoupravne« eksperimente oziroma razvoj specifičnega »fenotipa« na osnovi realsocialističnega »genotipa« družbene ureditve.

4.3.4. Politična homogenizacija držav sovjetskega tabora

Naslednja faza »izvoza revolucije« iz SZ je bila aplikacija stalinističnega totalitarizma v države njenega vplivnega območja, kar je bilo uresničeno s pomočjo indoktrinacije, ki so jo izvajali državni ideološki mehanizmi pod nadzorom komunističnih partij in sovjetske tajne policije. To je pomenilo popolno uniformiranje družbenega življenja, po drugi strani pa strahovlado nad prebivalci teh držav z množičnimi aretacijami ter eksekucijami obsojencev na insceniranih procesih proti »imperialističnim oz. titovskim agentom«. ¹⁶² Novo mednarodno situacijo je izkoristila

prehodna oblika med obema ureditvama. Dopusčala naj bi zasebno lastnino in bila sprejemljiva za zahodne zaveznice, hkrati pa bi bila prijateljska do SZ.

¹⁶⁰ Albanija je bila od začetka osvobodilnega boja do l. 1948 nedvoumno v jugoslovanskem interesnem območju in nekateri viri kažejo, da je bila načrtovana celo njena priključitev k Jugoslaviji. Ta je podpirala tudi komuniste v grški državljanski vojni (Banac 1990).

¹⁶¹ Kazala se je zlasti v nasilni kolektivizaciji kmetijstva (vzporedno z ostalo vzhodno Evropo) in čistkah dejansko ali domnevno nelojalnih državljanov, t. i. informbirovjevcev, ki tudi zaradi svoje nacionalne heterogenosti in neenotnosti niso imeli realnih možnosti za uspeh (Banac 1990). Ti so se kmalu znašli v koncentracijskem »prevzgojnem« taborišču na Golem otoku, glavni prosovjetski Titov konkurent za oblast Andrija Hebrang pa je bil verjetno ubit. V Sloveniji so v letih 1948-1949 po sovjetskem zgledu zrežirali stalinistične Dachauske procese, po katerih je bilo izvršenih (še zmeraj nejasno kdaj in kje) večje število smrtnih obsodb, najbolj znani obsojenec, Mirko Košir, pa je, kar je ironično, umrl na Golem otoku (Banac 1990).

¹⁶² To so bili tipični stalinistični procesi, na katerih so se žrtve samoobtoževale. Glavni obtoženci so bili Koči Xoxe v Albaniji, Trajčo Kostov v Bolgariji, Laszlo Rajk na Madžarskem, Rudolf Slansky na Češkoslovaškem, v Romuniji manj znane osebnosti, na Poljskem pa so odstavili in kmalu nato še zaprli voditelja vladajoče Poljske (združene) delavske partije (od njene obnovitve l. 1943) Władysława Gomułko.

Albanija, da se je lahko otresla sosedskega patronata in vzpostavila neposredno povezavo z Moskvo, ko je bila namesto Jugoslavije l. 1949 sprejeta za članico Kominforma. Poseben položaj v nastajajočem sovjetskem taboru je imela njena okupacijska cona v Nemčiji, kjer so l. 1949 proglasili Nemško demokratično republiko. To se je zgodilo po prvi berlinski krizi v letih 1948/49, ko je Stalin z blokado zahodnega Berlina brez uspeha poskušal izgnati iz njega zahodne okupacijske sile. Informbiro je dejansko deloval do Stalinove smrti l. 1953, kmalu po njej je bil tudi formalno razpuščen, zamenjale pa so ga nove oblike povezav (Stanič 1980).

4.3.5. Institucionalizacija sovjetskega bloka (SEV, Varšavski sporazum)

Hierarhični odnos v taboru je bil posledica dejstva, da so vzhodnoevropski voditelji prišli na oblast v svojih državah večinoma neposredno iz moskovske emigracije in to s pomočjo Rdeče armade, ki je te države osvobodila oz. zasedla. Iz Bolgarije in Češkoslovaške, ki sta bili tradicionalno prijateljski do Rusov, se je sovjetska vojska že kmalu umaknila, ker njena navzočnost ni bila več nujno potrebna za zagotovitev vpliva SZ. Ta je bil v končni fazi viden v posnemanju sovjetskega političnega sistema (z nekaj formalnimi posebnostmi) v njenih satelitskih državah.

Institucionalizacija sovjetskega bloka na meddržavni ravni se je začela že s podpisi dolgoročnih bilateralnih pogodb o sodelovanju in zavezništvu med SZ in »ljudskimi demokracijami«,¹⁶³ ki so se tudi same prepletle z njimi (Južnič 1985: 340). Naslednja faza integracije je bila gospodarska z ustanovitvijo prve prave vzhodnoevropske mednarodne organizacije, Sveta za vzajemno gospodarsko pomoč (SEV)¹⁶⁴ januarja 1949. Ta forum, ki naj bi usklajeval gospodarske načrte in

¹⁶³ Češkoslovaška je podpisala pogodbo že decembra 1943, z Jugoslavijo in Poljsko je bila sklenjena aprila 1945, z Romunijo, Madžarsko in Bolgarijo pa šele februarja oz. marca 1948, torej po sklenitvi mirovnih pogodb z njimi. SZ je povezave skušala pogodbeno utrditi tudi z ustanavljanjem skupnih podjetij, s posojili itd. (Južnič 1985: 340).

¹⁶⁴ SEV je ruska kratica za *Sovjet ekonomičeskoj vzaimopomošči*. Ustanovne članice so bile SZ, Poljska, Češkoslovaška, Madžarska, Romunija in Bolgarija, še istega leta je pristopila Albanija (članica do l. 1961), naslednje leto pa še Nemška demokratična republika. L. 1956 so se mu pridružile kot opazovalke vse štiri azijske komunistične države (Kitajska, Mongolija, Severna Koreja in Severni Vietnam), l. 1964 pa po podpisu posebne pogodbe o sodelovanju tudi Jugoslavija. Kasneje je SEV vključil tri neevropske sovjetske zaveznice kot polnopravne članice: Mongolijo (1962), Kubo (1972) in Vietnam (1978) ter še nekaj pridruženih članic oz. opazovalk iz tretjega sveta, katerih politični sistemi so se zgledovali po SZ (Stanič 1980).

sodelovanje med temi državami, je bil prvotno bolj propagandne¹⁶⁵ kot pa delovne narave. Oživel je šele konec 50. let, ko je bil sprejet statut in ustanovljeni organi. Pod popolno sovjetsko dominacijo je SEV poskušal uvajati »socialistično mednarodno delitev dela«, ki pa je bila s specializacijo gospodarstev manjših držav predvsem v korist daleč največje - SZ. Članice so bile tudi odvisne od dobave energijskih virov (nafta in plina) iz SZ (Stanič 1980, Lane 1996).

Vojaška intergracija vzhodnega bloka se je institucionalizirala z zamikom v primerjavi z zahodno, saj je bil NATO ustanovljen že leta 1949. Neposredni povod za podpis Varšavskega sporazuma o prijateljstvu, sodelovanju in vzajemni pomoči je bila vključitev zahodne Nemčije v NATO, pa tudi podpis avstrijske državne pogodbe.¹⁶⁶ Ta vojaškopolični pakt so 14. maja 1955 v Varšavi poleg SZ sklenile Poljska, Češkoslovaška, Madžarska, Romunija, Bolgarija, Albanija in Nemška demokratska republika.¹⁶⁷ Namen sporazuma je bil tudi formalnopravno zagotoviti prisotnost sovjetskih sil v vzhodni Nemčiji, na Poljskem, Madžarskem in v Romuniji.¹⁶⁸ Proklamiral je medsebojno vojaško pomoč vseh podpisnic v primeru napada na njih v Evropi.¹⁶⁹ Enotnemu poveljstvu oboroženih sil, ki je bilo vzpostavljeno, je vselej načeloval sovjetski maršal. V šestdesetih letih je začel pakt vse bolj delovati kot organ politične integracije članic (Stanič 1980: 38-41, 44-50).¹⁷⁰

4.4. KRIZA IN RAZPAD SOVJETSKEGA IMPERIJA

4.4.1. Blokavska monolitnost in (ne)disciplina

¹⁶⁵ SEV je bil pravzaprav odgovor na Marshallov načrt gospodarske pomoči in zamišljen kot opozicija zahodnim integracijskim procesom (Organizaciji za evropsko ekonomsko sodelovanje - OEEC, ki je bila ustanovljena l. 1948).

¹⁶⁶ Ta je bila sklenjena dan za podpisom Varšavskega sporazuma, 15. maja 1955 in je določala nevtralizacijo Avstrije, ker je Hruščov pristal na umik sovjetskih enot iz nje.

¹⁶⁷ K podpisu naj bi povabili tudi Finsko, kar je ta zavrnila, namesto tega pa je še istega leta sklenila s SZ poseben sporazum o prijateljstvu, ki je bil odraz njene »finlandizacije«.

¹⁶⁸ Sklenile so tudi bilateralne sporazume s SZ o tem. Romunija je že pod Gheorghiu-Dejem dosegla umik sovjetske vojske z njenega ozemlja, saj ni mejila na nobeno »sovražno« državo, kar ji je kasneje omogočilo vodenje relativno samostojne zunanje politike.

¹⁶⁹ Ta določba, kakor tudi večina formulacij je bila prevzeta iz (oz. zrcalna podoba) ustanovne listine njenega antagonist, pakta NATO.

¹⁷⁰ Politični posvetovalni svet so sestavljali voditelji vladajočih partij, formalni šefi držav in predsedniki vlad ter zunanji in obrambni ministri, njegova funkcija pa je bila potrjevanje smernic sovjetske zunanje politike, ki so tako postale obvezne za vse članice tabora. Poleg tega so bili uveljavljeni ločeni sestanki zunanjih ministrov in po intervenciji na Češkoslovaškem tudi sestanki partijskih sekretarjev, zadolženih za ideološka in mednarodna vprašanja (Stanič 1980: 38-41, 44-50).

Prvi odkrit upor sovjetski hegemoniji v njenem vplivnem območju je bil jugoslovanski. Ta sprva ni imel ideološke vsebine, ki mu je (z jugoslovanske strani) pripisana retrogradno, temveč je šlo za politično-prestižno rivalstvo med Titom in Stalinom. Zoperstavitev prvega drugemu je bila tvegan, a edini možni način za njegov politični in tudi fizični obstanek. Že kmalu po Stalinovi smrti je prišlo do otoplitve odnosov med državama in sovjetskega priznanja pravice do samostojne notranje in zunanje politike,¹⁷¹ ki je Jugoslaviji omogočala do konca njenega obstoja spretno lovljenje ravnotežja med vzhodom in zahodom¹⁷² ter povezavo s tretjim svetom (neuvrščeni). Kljub temu pa SZ ni opustila upanja, da bo nekoč mogoče »revizionistično odpadnico« spet spraviti pod svoje okrilje, zlasti zaradi njenega občasnega približevanja sovjetski politiki¹⁷³ (Boffa 1976/1985, Banac 1990, Dedijer 1991).

Že v letu Stalinove smrti (1953) je prišlo do prvega ljudskega upora v sovjetskem taboru proti vladajočemu režimu v Nemški demokratični republiki,¹⁷⁴ ki so ga zadušile šele sovjetske sile. Zanj je bil značilen tudi množičen beg najbolj kvalificiranega sloja prebivalstva v zahodno Nemčijo. Odtok več milijonov državljanov je bil zajezen šele avgusta 1961, ko je bil s soglasjem Moskve zgrajen znameniti Berlinski zid, ki je 28 let svojega obstoja simboliziral blokovsko delitev sveta. S koncentracijo vojaških moči z obeh strani je bil globalni blokovski konflikt najbolj izrazit prav na nemškem ozemlju in zato je bila za SZ zvestoba Nemške demokratične republike izredno pomembna (Boffa 1976/1985, Simoniti 1989).

Po 20. kongresu Komunistične partije SZ I. 1956, ki je pomenil začetek destalinizacije,¹⁷⁵ se je začel tajati tudi blok sovjetskih satelitov. Junija tega leta so izbruhnile delavske demonstracije v Poznanu na Poljskem, ki so zaradi oboroženih spopadov pripeljale do sovjetske grožnje z intervencijo¹⁷⁶ (Boffa 1976/1985).

¹⁷¹ Z Beograjsko (1955) in Moskovsko deklaracijo (1956) je bila sprava formalno potrjena.

¹⁷² Leta 1954 je Jugoslavija sklenila t. i. Balkanski pakt z dvema članicama NATO pakta, Grčijo in Turčijo, obstajali pa so tudi predlogi za njeno neposredno včlanitev v NATO.

¹⁷³ Prvi poskus jugoslovanske demokratizacije iz začetka petdesetih let je bil presekano kmalu po Stalinovi smrti z anatemo in kasneje z obsodbo ter zaporom Milovana Đilasa. Po mnenju Vladimirja Dedijerja (1991: 423), čigar usoda je bila tesno povezana z Đilasovo, je Tito takrat sklenil, »da je on na vrsti, da prevzame krmilo velike Noetove barke od Jadrana do Vladivostoka«. V začetku 70. let, ko se je Jugoslavija ponovno močno nagnila proti vzhodu, je Brežnjev ponujal Titu (slednji je to sam priznal) pomoč pri zatiranju hrvaškega »maspoka«.

¹⁷⁴ Režim Walterja Ulbrichta je moral za dokončno zatrtje delavskega revolta v deklarativno delavski državi poklicati na pomoč sovjetske vojaške enote, stacionirane v vzhodni Nemčiji.

¹⁷⁵ Na tem kongresu je Nikita Hruščov prebral slavni »tajni referat« o Stalinovih zločinih.

¹⁷⁶ Demonstracije je zadušila domača vojska pod poveljstvom obrambnega ministra, sovjetskega marša (poljskega rodu) Konstantina Rokosovskega, ki je odigral sporno vlogo že l. 1944 med varšavsko vstajo. Po garancijah o zvestobi, ki jih je nova poljska oblast pod vodstvom politično

Poljski dogodki so oktobra 1956 spodbudili tudi ljudsko vstajo na Madžarskem, ki je bila množičen antisovjetski in antikomunistični upor s tragičnim epilogom. Nova koalicijska vlada pod vodstvom reformista Imre Nagyja je razglasila izstop Madžarske iz Varšavskega pakta in njeno nevtralnost po avstrijskem zgledu. Sledila je neusmiljena reakcija SZ, ki je vojaško intervenirala¹⁷⁷ in s tanki krvavo zatrla vstajo v neenaki bitki za Budimpešto.¹⁷⁸

Podobna usoda je doletela Češkoslovaško leta 1968 ob t. i. praški pomladi, ka-kor so poimenovali poskus liberalizacije in demokratizacije režima. Ta pa ni bila po godu sovjetskemu vodstvu na čelu z Leonidom Brežnjevom, zato je po močnem pritisku in svarilih prišlo do vojaške intervencije SZ skupaj s še štirimi članicami varšavske zveze. Češkoslovaški in njenemu prebivalstvu so tako brutalno vsilili svojo politično linijo z »normalizacijo«, ki je prizadela usode milijonov ljudi. Ob tem je bila objavljena tudi t. i. Brežnjeva doktrina o omejeni suverenosti socialističnih držav.¹⁷⁹ (Stanič 1980, Boffa 1976/1985, Swain in Swain 1998).

Edina članica pakta, ki se ni strinjala z intervencijo na Češkoslovaškem in v njej ni sodelovala, je bila Romunija. Obenem z relativno neodvisno zunanjo politiko pa se je pod »conducatorjem« Ceausescujem razvil eden najbolj totalitarnih in represivnih komunističnih režimov (Swain in Swain 1998).

Zaradi tesnih zgodovinskih in kulturno-civilizacijskih¹⁸⁰ povezav je Bolgarija ostala vseskozi najzvestejša zaveznica SZ tako v notranji, kakor tudi v zunanji politiki, ni pa se odpovedala sanstefanskim pravicam do Makedonije.

Albanijo bi bilo težko uvrstiti med tipične sovjetske satelite, saj je zaradi svoje geografske dislociranosti to postala iz lastnega interesa.¹⁸¹ Iz enakih razlogov je

rehabilitiranega Władysława Gomułka (odstopiti je moral je ob naslednji politični krizi l. 1970) dala sovjetskim voditeljem, nepriljubljeni Rokosovski pa se je vrnil v SZ (Boffa 1976/1985).

¹⁷⁷ Za odločilno, drugo intervencijo je dobila SZ tudi soglasje Jugoslavije oz. Tita.

¹⁷⁸ Žrtev je bilo okoli 25.000, Imre Nagy, ki se je najprej zatekel na juglovansko veleposlaništvo, pa je bil kasneje s prevaro ujet in tajno usmrčen. Kljub začetni represiji pa je režimu Janoša Kadarja s previdnimi reformami uspelo sčasoma uveljaviti najbolj znosno vladavino v sovjetskem bloku. Primer kardinala Mindzsentyja, ki je bil ob dogodkih l. 1956 izpuščen iz zapora, pred sovjetsko invazijo pa se je skril na ameriško ambasado, se je razrešil šele v začetku 70. let, malo pred njegovo smrtjo, ko mu je bilo dopuščeno oditi v Avstrijo.

¹⁷⁹ Govorila je o tem, da imajo v primeru ogroženosti socialistične ureditve v neki državi druge socialistične države dolžnost, da posredujejo v korist ohranitve take ureditve, ne glede na formalno kršitev suverenosti te države, ki je v tem primeru omejena oz. podrejena »internacionalističnim« interesom tabora držav realnega socializma.

¹⁸⁰ Cerkvonoslovansko bogoslužje in cirilsko pismenstvo se je v srednjem veku razširilo v Rusijo s posredovanjem bolgarskih duhovnikov, medtem ko je v obratni smeri potekal vpliv ruščine na oblikovanje modernega bolgarskega jezika vzporedno z rusko politiko interesnih sfer v drugi polovici 19. stoletja ter od konca 2. svetovne vojne naprej.

lahko tudi kmalu zamenjala zavezništvo in se naslonila na še bolj oddaljeno Kitajsko ter I. 1961 pretrgala stike s SZ, SEV in Varšavskim paktom, iz katerega je I. 1968 ob proglasitvi Brežnjeve doktrine tudi protestno in preventivno izstopila.¹⁸²

Zadnja politična zaostritev v sovjetskem taboru pred njegovim razpadom je izbruhnila v začetku 80. let na Poljskem, ko je množično sindikalno civilnodružbeno gibanje Solidarnost ogrozilo vladajoči režim. General Jaruzelski je decembra 1981 izvedel vojaški udar z uvedbo izrednega stanja in s tem odvrnil nevarnost sovjetske oborožene intervencije. Pomembno vlogo v dogajanju je odigrala tradicionalno močna katoliška cerkev,¹⁸³ ki je svoj vpliv še okrepila po izvolitvi Poljaka Karola Wojtilę za rimskega papeža I. 1978 (Stanič 1980, Swain 1998, Mastnak 1992).

4.4.2. Kriza sistema realnega socializma v vzhodni Evropi

V osemdesetih letih 20. stoletja se je začela vedno bolj izrazito kazati ekonomska kriza v vseh vzhodnoevroskih socialističnih državah, ki je vodila do nenadnega verižnega sesutja njihovih režimov. Ta je bil rezultat kombinacije različnih dejavnikov oz. razlogov, tako notranjih kot zunanjih, ki se medsebojno prepletajo na ekonomskem, političnem, ideološkem in geostrateškem področju. Marksistična ekonomska doktrina, ki je temeljila na delovni teoriji vrednosti, se je praktično obnesla v obdobju industrializacije, vendar rigidni planski in politično obvladovan ekonomski sistem, relativno izoliran od svetovnih gospodarskih tokov, ni bil sposoben dohajati razvoja zahodnih kapitalističnih gospodarstev v postindustrijsko (informacijsko) dobo. Razlika med socialističnimi in razvitimi zahodnimi državami se je začela skokovito povečevati (Hobsbawm 1994: 472, Lane 1996). Gospodarski zaostanek je vplival tudi na vojaško-obrambne zmogljivosti SZ kot supersile in povzročil izčrpavanje celotne družbe na račun oboroževalne tekme.

Novi sovjetski voditelj Mihail Gorbačov je postal pobudnik reform, ki naj bi popravile tako stanje oziroma ponovno okrepile državo v vlogi ene od dveh poglavitnih svetovnih supersil. Vendar pa se poskus politične, gospodarske in državne re-

¹⁸¹ Bila je namreč edina socialistična država na svetu, na ozemlje katere ob koncu 2. svetovne vojne nanjo ni stopila noga sovjetskega vojaka.

¹⁸² Albanija pod Enverjem Hoxho je za razliko od drugih vzhodnoevropskih držav uspela obdržati in utrditi totalitaren stalinistični režim. Ko se je v 70. letih sprla še s Kitajsko, je ostala politično izoliran otok »svobode« v morju »imperializma, socialimperializma in revizionizma«, nekakšana miniatura različica SZ iz 30. let 20. stoletja, dokler se ni tudi ta režim sesul v začetku 90. let.

¹⁸³ Njen osrednji poveljni voditelj je bil poljski primas, kardinal Stefan Wyszyński (1901-81).

forme¹⁸⁴ ni izšel v predvideno smer. Na političnem področju, kjer je dotlej vladala popolna kontrola politične oblasti in njene politične policije nad civilno družbo, je sicer prišlo do pozitivnih premikov v smeri svobode govora, kritike in združevanja, hkrati pa so se razplamtele dotlej zatirane nacionalistične občutke in strasti, še zlasti pri manjšinskih narodih, ki so si začeli aktivno prizadevati za neodvisnost na čelu s pribaltskimi deželami, kjer so Litvanci, Letonci in Estonci med vojnama že imeli svoje neodvisne države. Gorbačov se je začel uklanjati tudi pritiskom zahoda glede politike do disidentov, npr. rehabilitacije Andreja Saharova (Rupnik 1999).¹⁸⁵

Na institucionalni ravni je bila uvedena funkcija predsednika SZ s širokimi pristojnostmi in novo predstavniško telo - kongres - ter novi vrhovni sovjet, ki naj bi s svojo pluralistično sestavo odražala interese različnih skupin v sovjetski družbi (Rupnik 1999). Pomemben premik je bil pri spoštovanju državljanskih in političnih človekovih pravic, na katero je SZ s svojimi sateliti formalno pristala že ob podpisu Helsinške listine I. 1975 in to v zameno za spoštovanje nespremenljivosti po 2. svetovni vojni uveljavljenih evropskih meja, ki so bile postavljene v korist SZ (Benko 1997: 327-329).

Ob tem je SZ pristala tudi na pravico do samoodločbe, ki je bila v Helsinški listini sicer zaradi Nemčije, hkrati pa je pomenila osnovo tudi za proglašenje suverenosti sovjetskih zveznih republik, do katerih je prišlo okoli l. 1990.

4.4.3. Propad satelitskih režimov in razpad sovjetskega bloka

Na zunanjepolitičnem področju se je SZ odpovedala branjenju oz. vzdrževanju svojega interesnega območja za vsako ceno, s tem ko je opustila Brežnjevo doktrino in prepustila satelitske režime njihovi lastni usodi (Lukic in Lynch 1996). Vladajoče elite niso bile sposobne še naprej ohranjati svoje oblasti, ki nikoli ni dosegla stanja legitimnosti v vzhodnoevropskih državah, ker se ni vzpostavila niti reproducirala skozi demokratično proceduro (Južnič 1990a: 34).

Pomembno vlogo v rušenju legitimnosti vzhodnoevropskih režimov so imela civilnodružbena gibanja (poleg poljske Solidarnosti tudi češka Listina 77 itd.),¹⁸⁶ ki

¹⁸⁴ Mihail Gorbačov je poimenoval svojo gospodarsko reformo z evfemističnim izrazom *perestrojka*, politično pa *glasnost*, kar bi se lahko prevedlo z enim od pomenov pojma »javnost«, ali tudi »novo (politično) mišljenje« (Crockatt 2001: 97).

¹⁸⁵ Andrej Saharov je bil l. 1989, tik pred svojo smrtjo, neposredno izvoljen tudi v vrhovni sovjet.

¹⁸⁶ Najpomembnejši poljski disident je bil verjetno Jacek Kuron, češki pa Vaclav Havel.

so se sklicevala na svobodo združevanja oz. na državljanske in politične pravice, formalno zagotovljene s Helsinško listino (Mastnak 1992).

Na Poljskem so sicer že leta 1989 izvedli deloma svobodne volitve, ki so prinesle zmago Solidarnosti, prav tako miren in postopen je bil demokratični prehod na Madžarskem. Drugod so bile razmere drugačne. Propad vzhodnonemškega režima se je začel z eksodusom vzhodnih Nemcev preko Madžarske (ki je l. 1989 odstranila fizične ovire z meje, dotedanje "železne zaveso") na zahod in se nadaljeval z demonstracijami, ki jim je sledil padeč poveljstva simbola delitve vzhoda in zahoda, Berlinskega zidu. Do združitve Nemčije je prišlo na tako lahek način zlasti zaradi dobre volje sovjetskega voditelja Gorbačova že jeseni naslednjega leta (1990), po sporazumu vseh vpletenih držav, s katerim se je Nemčija dokončno odrekla izgubljenim ozemljem na vzhodu (v korist Poljske in Rusije). Na Češkoslovaškem je prišlo do »žametne revolucije«, ki je po miroljubni poti zamenjala oblast, relativno miren je bil prehod v demokracijo tudi v Bolgariji, medtem ko se je v Romuniji, kjer je bil režim najtrši, zgodil edini krvavi prevrat z ljudskim uporom in eksekucijo diktatorja (The Times Guide... 1990, Swain in Swain 1998, Stanič 1997).

Zamenjava prosovjetskih režimov vzhodnoevropskih držav s pluralistično demokracijo in njihova prozahodna preorientacija je za SZ pomenila izgubo geopolitičnih zaveznic, kar je bilo tudi formalno potrjeno s samorazpustitvijo Varšavskega sporazuma in SEV leta 1991 (Lukic in Lynch 1996, White 2001).

4.4.4. Razpad Sovjetske zveze, Rusija in Skupnost neodvisnih držav

Z reformo političnega sistema, torej odpravo političnega monopola vsemogočne centralizirane komunistične partije in novo zvezno pogodbo, ki jo je pripravljala Gorbačov, naj bi SZ postala tudi resnična, ne le nominalna federacija. Avgusta 1991 so njegovi nasprotniki izvedli državni udar, ki pa se je že po nekaj dneh izjalovil zaradi upora ljudstva, ki ga je podprla tudi vojska. Razpad države na njene sestavne dele je postal neizbežen, saj je tega meseca večina sovjetskih (zveznih) republik razglasila neodvisnost. Predsednik Ruske federacije Boris Jelcin, ki je odigral ključno vlogo v uporih proti pučistom in procesu razkroja SZ, je kot prvi demokratično izvoljeni ruski vladar v zgodovini z Belorusijo in Ukrajino decembra 1991 podpisal sporazum o ustanovitvi Skupnosti neodvisnih držav, ki se ji je do konca leta pridru-

žila tudi večina dotedanjih članic sovjetske federacije, novih neodvisnih držav.¹⁸⁷ To je pomenilo ukinitvev Sovjetske zveze po natanko 69 letih od njene ustanovitve (Rupnik 1999: 178-183, Crockatt 2001)

Skupnost neodvisnih držav (SND), ki jo je nadomestila, nima supranacionalnih pristojnosti, pač pa je formalno mednarodna organizacija, ki temelji na načelu suverene enakosti članic. Povezuje dežele, ki *de facto* sodijo v novo definirano interesno sfero okrnjene Rusije, torej 12 izmed 15 držav naslednic SZ, od teh so poleg Ruske federacije le tri evropske: najzvestejša ruska zaveznica, močno rusificirana Belorusija,¹⁸⁸ druga največja bivša sovjetska republika Ukrajina,¹⁸⁹ ki je poleg Rusije tudi ključna članica SND in Moldova¹⁹⁰ (nekdanja Moldavija).

Države SND sodelujejo na raznih področjih notranje in zunanje politike, gospodarske in vojaškovarnostne integracije ter skupaj skrbijo za izpolnjevanje mednarodnih obveznosti oz. sporazumov nekdanje SZ (Commonwealth of Independent States 2004). Sicer je mednarodnopravno priznana naslednica SZ Ruska federacija, ki je nasledila njen sedež v mednarodnih organizacijah, pa tudi v varnostnem svetu, kar ji daje še nadalje status ene izmed svetovnih velesil. Ruska federacija je sestavljena iz vrste avtonomnih enot, ki predstavljajo posamezne narodnosti (republike in nacionalna okrožja) in je tudi sama izpostavljena separatističnim težnjam (najbolj eklatanten je primer krvave vojne s tradicionalno upornimi muslimanskimi Čečeni) (Rupnik 1999, Lukic in Lynch 1996).

T. i. bližnje sosodstvo Ruske federacije (nekdanje članice SZ) je po drugi strani naseljeno s številno rusko manjšino (v Kazahstanu celo z relativno večino) in ta je

¹⁸⁷ Z izjemo pribaltskih dežel Litve, Latvije in Estonije ter sprva tudi Gruzije, ki je vstopila v SND šele decembra 1993. T. i. Beloveški sporazum sta v beloruski Beloveški pušči poleg Jelcina 8. decembra podpisala še Ukrajinec Leonid Kravčuk in Belorus Stanislav Šuškevič.

¹⁸⁸ Belorusija ali belorusko Bjelarus' je po spremembi oblasti l. 1994 postala najbolj avtoritarna vladavina v Evropi z mnogimi elementi nekdanjega režima. Poskusila se je ponovno približevati Rusiji med drugim s sklenitvijo konfederacije z njo. Paradoksalno je, da belorusko zna le manjšina prebivalstva, kljub večinski beloruski nacionalni in tudi (deklarativni) jezikovni pripadnosti.

¹⁸⁹ Ukrajina je svojo državnost sicer že izkusila kmalu po propadu ruskega imperija pod nemškimi patronatom, vendar je bila do l. 1921 razdeljena med SZ in Poljsko. Njeni odnosi z Rusijo so danes ključnega pomena za rusko interesno sfero in SND in sicer tako iz zgodovinskih razlogov, saj Ukrajina geografsko pokriva središče nekdanje kijevske Rusije, kakor tudi zaradi svoje velikosti, številne ruske manjšine in svojega gospodarskega pomena ter geopolitične lege ob Črnem morju. Polotok Krim, ki sicer nikoli v zgodovini ni bil njen del do l. 1954, ko so ji ga ob 300-letnici združitve z Rusijo dodelili kremeljski voditelji, je predmet nesoglasij zaradi večinskega ruskega prebivalstva in baze ruske vojne mornarice v Sevastopolu (Rupnik 1999: 261-276).

¹⁹⁰ Moldova je država, ustanovljena na ozemlju Besarabije, ki je bila dolga stoletja predmet sporov med Rusijo in Turčijo oz. Romunijo na drugi strani. Njeno prebivalstvo je večinsko romanskega etničnega izvora in govori jezik, zelo podoben romunskemu, ima pa močno rusko-ukrajinsko manjšino, ki je razglasila (mednarodno nepriznana) Pridnjestrsko republiko.

tudi eden poglavitnih veziv SND.¹⁹¹ V Pribaltiku, ki ni vključen v SND, pa predstavlja ruska manjšina, ki je rezultat intenzivne rusifikacije v sovjetskem obdobju (zlasti v Latviji in Estoniji), enega večjih problemov, saj ji nove države kratijo pravico do državljanstva (Rupnik 1999: 282-292) Posebnost v baltski regiji je Kaliningrad, ruska eksklava¹⁹² ukleščena med Baltik, Poljsko in Litvo.

4.5. NOVA (STARA) VZHODNA EVROPA

4.5.1. (Geo)politični premiki

Države vzhodne Evrope, ki so se osvobodile dolgoletnega ruskega oz. sovjetskega jarma, so se z demokratizacijo po zahodnem zgledu tudi zunanjepolitično orientirale prozahodno in se začele vključevati v evropske povezave. Prva vzhodno-zahodna mednarodna povezava je bila od leta 1975 Konferenca o evropski varnosti in sodelovanju (KVSE), ki je bila preimenovana v organizacijo (OVSE leta 1995), je sprejela v svoje vrste tudi vse nove države z ozemlja nekdanje SZ, vključno z Zakavkazjem in Srednjo Azijo.

Hkrati s SZ je prav zaradi spremenjenih mednarodnih okoliščin v krvavi vojni, ki si jo ni bilo mogoče v obdobju blokvske razdelitve niti predstavljati, razpadla tudi dotlej relativno stabilna Jugoslavija, pri čemer so zelo pomembno vlogo odigrali prav religijsko-civilizacijski dejavniki, identificirani z nacionalnimi in tradicionalnimi geopolitičnimi pripadnostmi. Tako so Srbi ali še prej koalicija jugoslovanske vojske in velikosrbskega nacionalizma upali v podporo in pomoč razpadajoče SZ oz. Rusije, kjer so prav tako večinsko simpatizirali z njimi, pa vendar je bila ta pasivnejša od pričakovane (Pirjevec 2003, Lukic in Lynch 1996).

Naslednja mednarodna organizacija, ki je začela vključevati vzhodnoevropske države po l. 1989 (začenši s Finsko!), je bil Svet Evrope, ki združuje danes vse zahodno- in vzhodnoevropske države.¹⁹³

¹⁹¹ Listina SND, sprejeta na svetu šefov držav januarja 1993 poleg dobrososedstva in raznih oblik sodelovanja izrecno našteva med smotri organizacije tudi medetnično soglasje (podrobneje na spletni strani izvršnega obora SND <http://www.cis.minsk.by>; zadnji dostop 3. 8. 2004).

¹⁹² Kaliningrad oz. kaliningrajska oblast, nekdanji vzhodnopruski Koenigsberg, kjer je ruska pomorska vojaška baza za Baltik, je poseljen skoraj izključno z Rusi, ki zahtevajo posebne pravice do povezav z matico, kakor tudi do okolja, v katerem so se znašli po razpadu SZ (okoliške države so danes vključene v NATO in Evropsko unijo).

¹⁹³ Edina izjema je Belorusija, ki je iz notranjepolitičnih razlogov (zaradi avtoritarne oz. nedemokratske vladavine Aleksandra Lukašenka) začasno suspendirana.

Zelo pomembno pa je širjenje varnostnopolitične organizacije NATO,¹⁹⁴ nastale med t. i. hladno vojno pod vodstvom ZDA na nekdanje območje njemu sovražnega Varšavskega pakta, torej na donedavno izključno interesno sfero SZ oz. Rusije. Ta proces zato sproža v Rusiji nezaupanje in nasprotovanje, ker bi bil lahko razumljen kot ogrožanje njenih varnostnih interesov. Članice NATO so postale leta 1999 Poljska, Češka in Madžarska, 2004 pa še Slovenija, Slovaška, Romunija, Bolgarija in vse tri Pribaltske države. Tako poleg Rusije ostajajo zunaj te organizacije tudi države njenega novega vplivnega območja, ki je v primerjavi z nekdanjim izredno okrnjeno, saj je v Evropi omejeno le na Belorusijo, Ukrajino in Moldovo, kar pomeni, da se je geopolitično gravitacijsko težišče popolnoma prevesilo na zahod.

Najpomembnejša zahodnoevropska ekonomsko-politična integracija, Evropska unija, se je ravno tako odločila za vključitev vzhodnoevropskih držav. To je doslej njena največja in najtežja širitev, ker so razlike v gospodarski razvitosti in demokratični politični kulturi med starimi in novimi članicami izredno velike. Leta 2004 so v EU vstopile vzhodnoevropske države, pripadajoče skoraj v celoti zahodni kulturno-civilizacijski sferi: Poljska, Češka, Slovaška, Madžarska, Slovenija, Litva, Latvija in Estonija. Morebitni sprejem Rusije in njej bližnjih držav bi bila za EU še veliko težja preizkušnja, ki je v bližnji prihodnosti nikakor ni mogoče pričakovati.

4.5.2. Civilizacijski premiki

Trenutna geografsko-politična konfiguracija v vzhodni Evropi pravzaprav obnavlja staro delitev med zahodnim in vzhodnim krščanstvom, saj so vse večinsko pravoslavne dežele zaenkrat ostale pred vrati EU (z izjemo Grčije, ki je že dolgo del zahodne politične hemisfere).¹⁹⁵

Pomembni premiki se na vzhodnoevropskem prizorišču dogajajo tudi na religijskem področju. Pri tem so v okviru zastavljene tematike še zlasti pomembni oživljeno rivalstvo in konflikti med vzhodnim in zahodnim krščanstvom oz. med katoliško in pravoslavnimi cerkvami. Poleg obnovitve pomena pravoslavlja in Ruske pravoslavne cerkve za rusko identiteto oz. njeno redefinicijo v smeri predsovjetskega obdobja in stare civilizacijske delitve Evrope na vzhod in zahod. Rimsko-

¹⁹⁴ Sprva je NATO vključeval vzhodnoevropske države v posebno obliko pridruženega članstva »Partnerstvo za mir«, ki še povezuje vzhodnoevropske nečlanice z NATO.

¹⁹⁵ Na skorajšnjo pridružitve čakata še večinsko pravoslavni Bolgarija in Romunija ter edina tradicionalno katoliška evropska država, ki je ostala zunaj EU, Hrvaška.

katoliška cerkev je izkoristila nove okoliščine za ofenzivo na vzhod, pri čemer se ne omejuje le na tradicionalno katoliške države, temveč prodira tudi v mejne oz. tradicionalno pravoslavne. Nedavno je Vatikan ustanovil več katoliških škofij v Rusiji, Belorusiji in Ukrajini, kar razumejo pravoslavci kot sovražno gesto s prozelitskimi nameni. Zapletena situacija je še posebno v Ukrajini, kjer obstaja cela paleta cerkva, razpeta med prvim, drugim in tretjim Rimom.¹⁹⁶ S propadom komunizma so obnovile svojo dejavnost vzhodnoevropske uniatske grškokatoliške cerkve, ki so bile od svojega nastanka do danes predmet (kot tudi rezultat) nasprotujočih interesov¹⁹⁷ (Smrke 2000: 247). med katerimi je daleč najmočnejša prav ukrajinska z zgodovinsko bazo v zahodni Ukrajini oz. Galiciji okoli Lvova.

Religijski ali bolje rečeno, cerkveni konflikt med prvim in tretjim Rimom se dogaja tudi v neposrednih odnosih, saj moskovski in vseruski patriarh Aleksij II. vztrajno zavrača možnost srečanja z rimskim papežem Janezom Pavlom II., ki je ne le zaradi svoje dvosmiselne politike,¹⁹⁸ ki jo izvaja v vzhodni Evropi, temveč tudi svoje poljske nacionalne pripadnosti pojmovan kot tradicionalni ruski sovražnik.

Sama Rusija se je znašla v hudi krizi nacionalne identitete, ki jo poskušajo osmisliti osebnosti, kot je npr. krščanski slavjanofil Aleksander Solženicin (2001). Njihovi pogledi na izhod iz položaja ponižanega imperija v notranji ureditvi in zunanji politiki ter izgube mesijanske vloge se razlikujejo po tradicionalnih ruskih nazorskih opredelitvah (Sergounin 2000, Panarin 1996, Rupnik 1999: 308-337, 392-421).

¹⁹⁶ Ukrajina je idealen primer za ponazoritev vplivnih sfer med Moskvo in Rimom (ter pogojno Carigradom). V Ukrajini delujejo tri pravoslavne cerkve: najvplivnejša je Ukrajinska pravoslavna cerkev - moskovski patriarhat (kakor je razvidno iz samega imena je podrejena ruskemu patriarhu v Moskvi in vključuje Ruse ter rusificirane Ukrajince), Ukrajinska pravoslavna cerkev - kijevski patriarhat in Ukrajinska avtokefalna pravoslavna cerkev. Z druge, zahodne strani poleg rimskokatoliške cerkve, katere člani so predvsem manjšinski Poljaki, obstaja tudi uniatska Ukrajinska grškokatoliška cerkev (vzhodnega obreda), ki ima okoli 5 milijonov vernikov v zahodni Ukrajini in ki svojo legitimiteto gradi na uniji iz Bresta l. 1596 (v Ruteniji so uniati organizacijsko samostojni, ker izhajajo iz užgorodske unije l. 1648). Ukrajinski uniati, ki imajo svoje središče v Lvovu (ukrajinsko Lviv), pričakujejo oz. zahtevajo od Rima skorajšnjo razglasitev grškokatoliškega patriarhata v staroruski, danes pa ukrajinski prestolnici Kijevu (Kijiv), kjer že gradijo novo patriarhalno cerkev (sobor).

¹⁹⁷ V različnih političnih razmerah so bili pritiski oz. težnje po bodisi popolnem pokatoličanju, bodisi popolnem popravljenju (Smrke 2000: 247). V obdobju komunizma je bilo uniatskim cerkvam onemogočeno svobodno delovanje in so bile nasilno pridružene pravoslavni cerkvi.

¹⁹⁸ Zanimiva je npr. politika Rima in papeža, ki si deklarativno prizadeva za spravo in zблиžanje z vzhodnimi pravoslavci, tudi pri imenovanju kardinalov v vzhodni Evropi, še posebno v državah, ki so bile nekoč del SZ. Tako kot v državah z večinskim katoliškim prebivalstvom, je papež začel imenovati nove kardinale tudi v večinski pravoslavni deželah. Po enega kardinala imajo v sicer katoliški Litvi in celo pretežno protestantski Latviji, prav tako v Belorusiji (manjšinski Poljak), v ukrajinskem Lvovu pa kar dva: rimskokatoliškega (avtohtoni Poljak) in uniatskega Ukrajince (ti imajo že tretjega kardinala po vrsti od leta 1965 dalje v Rimu, od 1991 pa v domovini) Uniatskega kardinala so imeli do nedavnega tudi Romuni v Transilvaniji. Tako sta oba kardinala- Poljaka stacionirana na ozemlju, ki je v 1. polovici 20. stoletja pripadalo Poljski, oba uniata pa na ozemlju, ki je še pred tem pripadalo katoliški Avstro-Ogrski (The Hierarchy of the Catholic Church 2004).

SKLEP

Ko so boljševiki marca 1918 preselili svoje glavno mesto iz Peterburga v Moskvo, zagotovo niso razmišljali o zgodovinski simboliki ruskih prestolnic, pa vendar so čutili, da jim je stara, polaziatska Moskva bližja v primerjavi z bolj evropskim in zahodnim Petrogradom. To je bil svojevrsten paradoks, saj je bila njihova revolucija zasnovana na marksistični doktrini oz. ideologiji, »uvoženi« z zahoda. Nova revolucionarna oblast je s tem korakom začela vrnitev k svojim najglobljim civilizacijskim izvorom: tradicionalizmu, ksenofobiji, mesijanstvu in samozadostnosti moskovskega carstva, k »tretjemu Rimu«.

Prav ideja Tretjega Rima je središčna v moji nalogi in simbolizira civilizacijsko kontinuiteto bizantinske civilizacije oz. vzhodnega pravoslavja skozi različne oblike oziroma faze zgodovinskega razvoja. Pri predpostavki civilizacijske pogojenosti evropskih vzhodno-zahodnih delitev je ključnega pomena ločitev vzhodne in zahodne cerkvene tradicije skozi stoletja, ki se je kljub občasnim poskusom zблиževanja utrdila in je danes še posebno izrazita na relaciji Moskva-Rim.

Civilizacija vzhodnega pravoslavja se je formirala skozi dolgo zgodovino Bizanca oz. vzhodnorimske države kot edine neposredne dedinje univerzalne starorimske države- vse do propada cesarstva 1453, v nasprotju z zahodnim Rimom, ki je ohranil le obliko univerzalne cerkvene (papeške), ne pa tudi državne oblasti. Vzhodna (pravoslavna) cerkev je imela ključno vlogo pri formiranju in utrjevanju ruske državne in kasneje tudi narodne identitete. Še zlasti je bilo to pomembno v povezavi s širitvijo ruskega imperija s poudarkom na simboličnem nasledstvu bizantinske države oz. cesarstva kot središča pravoslavnega sveta, potem ko so »drugi Rim« osvojili muslimanski Turki. Pravoslavna religiozna identiteta balkanskega prebivalstva je bila eden pglavitnih dejavnikov pri uveljavljanju ruskih interesnih sfer na račun turškega cesarstva v jugovzhodni Evropi, Carigrad kot zibelka pravoslavja pa večkratni vojni cilj Rusije.

Bizantinski sistem sakralizirane državne oblasti- cezaropapizma se prenesel tudi v Rusijo, kjer se je spojil z (mongolskim) azijskim despotizmom (Ivan Grozni) in se še utrdil po ukinitvi patriarhata kot posebne ustanove (Peter Veliki). Širjenje ruskega imperija, ki ga je sčasoma naredilo za ozemeljsko največjo državo na svetu, je vplivalo tudi na vzhodno Evropo, še zlasti po trojni delitvi Poljske konec 18. sto-

letja. Takrat je Rusija kot evropska velesila aktivno vstopila v delitev interesnih sfer v Evropi, od Finske do Črnega morja. To se je nadaljevalo tudi v 19. stoletju v okviru Svete alianse z vojaškimi intervencijami v srednje- in zahodnoevropskih državah ter na Balkanu, kjer si je izborila svoje interesno območje. Tako balkanski kot tudi zahodni Slovani so videli v Rusiji svojega zaveznika v boju za svojo nacionalno emancipacijo in porodila se je ideja panslavizma. Propad ruskega imperija v 1. svetovni vojni in ruska revolucija 1917. leta sta začasno izločila Rusijo iz mednarodne skupnosti in delitve ozemelj med velikimi silami, teritorialno pa sta jo zelo okrnili. Šele leta 1939 je s paktom o nenapadanju z nacistično Nemčijo Sovjetska zveza (za kratek čas) pridobila izgubljena in nova ozemlja v vzhodni Evropi. V drugi svetovni vojni se je bila prisiljena povezati v antifašistično koalicijo, kjer je znova izkoristila priložnost za delitev interesnih sfer v vzhodni Evropi, ki jo je v veliki meri osvobodila in vojaško zasedla. Tokrat je prodrla v samo središče Evrope in deloma okupirala napadalko Nemčijo. V hladni vojni in vzhodno-zahodni polarizaciji je SZ v vzhodni Evropi ustanovila blok satelitskih držav, ki so ji bile (z občasnimi izjemami) popolnoma zveste v notranji in zunanji politiki. Vse večje odklone od svoje politike je uspešno disciplinirala. Sovjetski imperij, kakor bi ga lahko poimenovali, je pomenil najbrž največjo afirmacijo vzhodnoevropske civilizacije v zgodovini, saj je tvoril enega od dveh nasprotujočih si oz. konkurenčnih svetovnih vojaško-političnih in ideoloških sistemov pod nadvlado velesile- Sovjetske zveze, kakor se je imenovala Rusija v novi preobleki. Sovjetsko interesno območje v Evropi bi lahko primerjali z medvojnimi »sanitarnimi kordonom«, le da tokrat v obrnjeni obliki. Ob koncu 2. svetovne vojne se je oblikoval tudi geopolitični pojem vzhodne Evrope z novimi mejami (zlasti poljskimi, ki so bile »prestavljene« na zahod v korist SZ in na račun Nemčije), ki je, kljub vsem spremembam, v veljavi še danes. Označuje namreč države, ki so se v obdobju sovjetske hegemonije imenovali »socialistične«, to pa niso bile le države, ki so spadale neposredno v sovjetsko interesno sfero. Skupna ideologija je bila močan dejavnik kohezije socialističnega tabora, vendar ni zadostovala za popolno podreitev vseh t. i. socialističnih držav. V Evropi sta bila to primera Jugoslavije in Albanije, ki sta se zaradi njunega geopolitičnega položaja lahko izmuznili sovjetski kontroli. Njuneta režima, ki sta prišla na oblast z lastnimi silami, kar pa jim vendarle ne bi uspelo brez odločilne zaslombe SZ oz. Rdeče armade z vzhoda, sta bila paradoksalno tudi potem še vedno odvisna od obstoja

sovjetskega tabora, na kar kaže dejstvo, da sta propadla skoraj vzporedno z njim oz. z režimi, ki so ga konstituirali..

Komunistična ideologija, ki je funkcionirala kot sekularizirana religija, je od uspeha ruske revolucije naprej svoje univerzalno mesijansko eshatološko poslanstvo udejanjala iz svojega središča- Moskve kot svetovne komunistične prestolnice. Ta je imela podoben, najbrž pa še večji pomen kakor nekoč v vlogi »tretjega Rima«, nosilca pravoslavnega mesijanstva. Kolektivizem je značilnost tako komunizma, kot tudi pravoslavnega načela *sobornosti*, ki se je pojavil v novi različici civilizacije, ki ni poznala renesanse, reformacije in razsvetljenstva. Ostro ločevanje monolitne skupnosti »pravovernih« na eni in »sovražnikov« na drugi strani in ideološki fanatizem, ki je posledica takih delitev, spodbuja sovraštvo do drugače mislečih, to pa vodi k okrutnemu boju z njimi.

Sovjetski imperij je bil v geopolitičnem smislu razširitev velike in mogočne ruske države, obvladujoče vzhodno Evropo in s tem evrazijsko celino oz. »centralno zemljo«. Z njegovim propadom v geopolitičnem, kakor tudi ideološkem pomenu, je nastala na tem geografskem prostoru velika praznina, ki se postopoma zapolnjuje. Na eni strani se močno skrčena ruska država in ruski narod poskušata na novo definirati v glavnem s koncepti, ki jih najdevata v zgodovini (pravoslavlje, slavjanofilstvo...), vendar ti nimajo več take mobilizacijske moči kot v preteklosti, še zlasti ne v nekdanjih ruskih interesnih sferah, ki ostajajo omejene na Skupnost neodvisnih držav. Tradicionalni ruski zavezniki na Balkanu, kakršni so bili v različnih obdobjih Bolgari in Srbi, to niso več v nekdanjem pomenu. Še manj so to drugi »zahodni« Slovani, ki so se z olajšanjem spet pridružili »zahodni civilizaciji«, katere sestavni del so že okoli 1000 let. Kakšna bo nadaljnja usoda Rusije v kontekstu pravoslavne civilizacije, katere poglavitna nosilka je, v trenutnih razmerah še ni jasno. Ena od možnosti je, da se bo postopno zlila z zahodnoevropsko politično in ekonomsko integracijo ter tako izgubila svojo specifično identiteto. Druga, bolj verjetna možnost, pa je prevlada tradicij pravoslavja z ohranitvijo in utrditvijo specifik njene civilizacije ter nadaljevanje zgodovinskega poslanstva »tretjega Rima«, ki je sicer zašlo v defenzivo, lahko pa doživi reafirmacijo na osnovi svojih civilizacijskih korenin v vlogi »drugega« Evrope. K zadnji možnosti se nagiba tudi politika sedanjega ruskega predsednika Putina.¹⁹⁹

¹⁹⁹ Mišljena je zlasti njegova večja senzibilnost za zgodovinsko simboliko (npr. ponovna uvedba stare sovjetske himne) za razliko od bolj »zahodnega« Jelcina.

UPORABLJENI VIRI

- Ahrweiler, Helene (Elen Arveler) (1975/1988): *Politička ideologija Vizantijskog Carstva*; Filip Višnjić, Beograd.
- Anderson, Benedict (1991/1998): *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*; SH, Ljubljana.
- Banac, Ivo (1988/1990): *Sa Staljinom protiv Tita*; Globus, Zagreb.
- Bartoš, Milan (1958): *Međunarodno pravo: II. tom*; Kultura, Beograd.
- Benko, Vladimir (1997): *Zgodovina mednarodnih odnosov*; ZPS, Ljubljana.
- Benko, Vladimir (2000): *Sociologija mednarodnih odnosov*; ZPS, Ljubljana.
- Besancon, Alain (1977): *Versko čustvo in cerkvena misel v ruski pravoslavni cerkvi*; DZS, Ljubljana.
- Blake, Robert, ur. (1998/1993): *Oxfordova enciklopedija zgodovine I in II*; DZS, Ljubljana.
- Boffa, Giuseppe (1976/1985): *Povjest Sovjetskog saveza I/II*; Otokar Keršovani, Opatija.
- Bratož, Rajko (1999): Teodozij; članek v *Enciklopediji Slovenije*; 13. zvezek, MK, Ljubljana.
- Braudel, Fernand (1987/1990): *Civilizacije kroz povijest*; Globus, Zagreb.
- Britovšek, Marjan (1980): *Carizem, revolucija, stalinizem I/II*; CZ, Ljubljana.
- Britovšek, Marjan (1984): *Stalinov termidor*; CZ, Ljubljana.
- Clark, Ian (2001): Globalization and the post-cold war order; v John Baylis in Steve Smith (ur.): *The Globalization of World Politics: An introduction to international relations*; str. 636-648, Oxford University Press, Oxford.
- Commonwealth of Independent States (2004); dostopno na: http://www.cis.minsk.by/ENGLISH/engl_cis.htm (27.6.2004)
- Conte, Arthur (1964/1969): *Jalta, delitev sveta*; Borec, Ljubljana.
- Cox, Michael (2001): International history since 1989; v John Baylis in Steve Smith (ur.): *The Globalization of World Politics: An introduction to international relations*; str. 111-137, Oxford University Press, Oxford.
- Crampton, R. J. (1994): *Eastern Europe in the twentieth century*; Routledge, London, New York.

- Crockatt, Richard (2001): The end of the cold war; v John Baylis in Steve Smith (ur.): *The Globalization of World Politics: An introduction to international relations*; str. 92-110, Oxford University Press, Oxford.
- Dedijer, Vladimir (1980): *Interesne sfere*; Prosveta, Beograd.
- Dedijer, Vladimir (1991): *Veliki buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*; Prosveta, Beograd.
- den Boer, Pim (1995): Europe to 1914: The making of an idea; v Kevin Wilson in Jan van der Dussen (ur.): *The History of the Idea of Europe*; Routledge, London, New York.
- Enciklopedija Slovenije* (1995); 9. zvezek, MK, Ljubljana.
- Ferfila, Bogomil (1992): The End of Utopia; Delavska enotnost, Ljubljana
- Ferluga, Jadran (1990): *Bizantinska družba in država*; FF, Ljubljana.
- Gibijskij, Leonid (1996): Sovjetska zveza in Jugoslavija leta 1945; v Aleš Gabrič (ur.) *Slovenija v letu 1945; Zveza zgodovinskih društev Slovenije*, Ljubljana.
- Grafenauer, Bogo et al.:(1979): *Zgodovina Slovencev*; CZ, Ljubljana
- Hay, Denis (1968/1995): *Evropa: rojstvo ideje*; ZPS, Ljubljana.
- Herberstein, Sigismund (1549/1951/2001): *Moskovski zapiski*, SM, Ljubljana.
- Hobsbawm, Eric (1994/2000): *Čas skrajnosti*; ZPS, Ljubljana.
- Huntington, Samuel (1993): The Clash of Civilizations; v Gearóid Ó Thouthail, Simon Dalby in Paul Routledge, ur. (1998) *The Geopolitics Reader*; str. 159-169, Routledge, London, New York.
- Huntington, Samuel (1996): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*; Simon & Schuster, New York.
- Hupchic, Dennis P. in Harold E. Cox (1996): *A Concise Historical Atlas of Eastern Europe*; Macmillan, Houndmills.
- Jackson, Robert H. (2001): The evolution of international society; v John Baylis in Steve Smith (ur.): *The Globalization of World Politics: An introduction to international relations*; str. 35-50, Oxford University Press, Oxford.
- Južnič, Stane (1985): *Politična zgodovina 20. stoletja*; DZS, Ljubljana.
- Južnič, Stane (1989): *Zgodovinske determinante jugoslovanske družbe*; FSPN, Ljubljana.
- Južnič, Stane (1990a): *Svet in Evropa: študijsko gradivo*; FSPN, Ljubljana.
- Južnič, Stane (1990b): Zgodovinske determinante jugoslovanske države; *Teorija in praksa*, let. 27, št. 5, str. 552-562 in št. 6-7, str. 812-820.

- Južnič, Stane (1993): *Identiteta*; FDV, Ljubljana.
- Kale, Eduard (1982): *Povijest civilizacija*; Školska knjiga, Zagreb.
- Kaplan, Michel (1991/1998): *Zlati Bizanc*; DZS, Ljubljana.
- Kennedy-Pipe, Caroline (1998): *Russia and the World 1917-1991*; Arnold, London.
- Kolakowski, Leszek (1978/1985): *Glavni tokovi marksizma: tom III*; BIGZ, Beograd.
- Lane, David (1996): *The Rise and Fall of State Socialism*; Polity Press, Cambridge.
- Letopis SAZU* (1950): tretja knjiga 1948-1949; SAZU, Ljubljana.
- Longworth, Philip (1994): *The Making of Eastern Europe*, St. Martin's Press, New York.
- Lukic, Reneo in Allen Lynch (1996): *Europe from the Balkans to the Urals: The Desintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*, Oxford University Press za SIPRI, Oxford.
- Mastnak, Tomaž (1992): *Vzhodno od raja: civilna družba pod komunizmom in po njem*; DZS, Ljubljana.
- McEvedy, Colin (1992): *The New Penguin Atlas of Medieval History*; Penguin Books, London.
- McEvedy, Colin (1982): *The Penguin Atlas of Recent History (Europe since 1815)*; Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, England.
- Melik, Vasilij (1994): Panslavizem; članek v *Enciklopediji Slovenije*; 8. zvezek, MK, Ljubljana.
- Neumann, Iver B. (1999): *Uses of the other: "the East" in European identity formation*; Manchester University Press, Manchester.
- Ó Thouthail, Gearóid, Simon Dalby in Paul Routledge, ur. (1998) *The Geopolitics Reader*; Routledge, London, New York.
- Panarin, A. S. (1996): "Vtoraja Evropa" ili "Tretij Rim"; *Voprosy filosofii*, št. 10.
- Parker, Geoffrey (1997): *Zahodna geopolitična misel v dvajsetem stoletju*; FDV, Ljubljana.
- Pirjevec, Jože (1987): *Tito, Stalin in zahod*; Delavska enotnost, Ljubljana.
- Pirjevec, Jože (2003): *Jugoslovanske vojne 1991-2001*; CZ, Ljubljana.
- Potemkin, V. P. (1947): *Zgodovina diplomacije*; I. zvezek, DZS, Ljubljana.
- Prunk, Janko (2004): *Zgodovina ideoloških spopadov med vojnama*; Dvatisoč, Ljubljana.

- Radzinski, Edvard (2000): *Staljin*; založila Irina Zdunić, Zagreb.
- Repe, Božo (2003): *Rdeča Slovenija: tokovi in obrazi iz obdobja socializma*; ZPS, Ljubljana.
- Rupnik, Anton (1999): *Tretji Rim: Rusija nekoč in danes*; ZPS, Ljubljana.
- SAZU (1948/1949): *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* (3); SAZU, Ljubljana.
- Sergounin, Alexander A. (2000): Russian post-Communist Foreign Policy Thinking at the Cross-roads: Changing Paradigms; *Journal of International Relations and Development*, vol. 3., no. 3, str. 216-255.
- Seton-Watson, Hugh (1977/1980): *Nacije i države*; Globus, Zagreb.
- Sherrard, Phillip (1970): *Bizanc*; Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Simoniti, Iztok (1989): *Politika interesnih sfer po 2. svetovni vojni*; doktorska disertacija, FSPN, Ljubljana.
- Simoniti, Iztok (1997): Uvod; v Geoffrey Parker (1997): *Geopolitika v 20. stoletju*; str. 7-62, FDV, Ljubljana.
- Simoniti, Vasko (2001): Umetnost pogajanja in neizprosnost oblasti; spremna beseda v Sigismund Herberstein (2001): *Moskovski zapiski*; SM, Ljubljana.
- Smrke, Marjan (1991): *Religiološki pogled na komunizem*; magistrsko delo, FSPN, Ljubljana.
- Smrke, Marjan (1996): *Religija in politika: spremembe v deželah prehoda*; ZPS, Ljubljana.
- Smrke, Marjan (2000): *Svetovne religije*; FDV, Ljubljana.
- Snoj, Marko (1997): *Slovenski etimološki slovar*; MK, Ljubljana.
- Solženicin, Aleksander (2001): *Rusija v razsulu*; MK, Ljubljana.
- Stanič, Janez (1980): *Razpotja komunizma*; CZ, Ljubljana.
- Stanič, Janez (1997): *Kronike preloma 1985-1995*; CZ, Ljubljana.
- Swain, Geoffrey in Nigel Swain (1998): *Eastern Europe since 1945*; Macmillan, Houndmills.
- The Hierarchy of the Catholic Church (2004): dostopno na <http://www.catholic-hierarchy.org/>
- The Times- Atlas svetovne zgodovine* (1989/1992) druga dopolnjena izdaja; CZ, Ljubljana
- The Times Guide to Eastern Europe* (1990): *A comprehensive handbook*; Times, London.

- Toynbee, Arnold (1957): *A Study of History; abridgement of volumes VII-X*, Oxford university press; London, New York, Toronto.
- Ukrajinska Greko-Katolicka Cerkev (2001): Istorija ukrajinskoji greko-katolickoiji cerkvi; (oficijni internet-sajt), dostopno na http://www.ugcc.org.ua/ukr/ugcc_history/history/ (7. 11. 2001).
- UNESCO (1972): *Zgodovina človeštva: Stari svet*; druga knjiga, tretji zvezek, DZS, Ljubljana.
- UNESCO (1975/76): *Zgodovina človeštva - razvoj kulture in znanosti: Velike civilizacije srednjega veka*; tretja knjiga, prvi in drugi zvezek, DZS, Ljubljana.
- UNESCO (1976): *Zgodovina človeštva: Devetnajsto stoletje 1775-1905*; peta knjiga, tretji zvezek, DZS, Ljubljana.
- Velikonja, Mitja (1996): *Masade duha: Razpotja sodobnih mitologij*; ZPS, Ljubljana.
- Vodušek Starič, Jera (1992): *Prevzem oblasti 1944-1946*; CZ, Ljubljana.
- Voje, Ignacij (1994): *Nemirni Balkan: zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja*; DZS, Ljubljana.
- White, Stephen (2001): *Communism and its Collapse*; Routledge, London, New York.
- Zgodovina VKP(b)* (1938/1946), *kratki kurz*; v redakciji komisije CK VKP(b), CZ, Ljubljana.

PRILOGE (SEZNAM ZEMLJEVIDOV):

	stran
Priloga 1: Zemljevid sedanjih civilizacijskih delitev v vzhodni Evropi_____	103
Priloga 2: Zemljevid Evrope v času obstoja velikomoravske države in začetka ustanavljanja ruskih kneževin l. 888_____	104
Priloga 3: Zemljevid vzhodno-zahodne cerkvene delitve v Evropi l.1000_____	105
Priloga 5: Zemljevid Evrope leta 1346_____	106
Priloga 6: Zemljevid Evrope leta 1483_____	107
Priloga 7: Zemljevid širitev moskovske (ruske) države v Evropi do leta 1815__	108
Priloga 8: Zemljevid širitve Sovjetske zveze in njene vplivne sfere v Evropi od l. 1939 do l. 1945_____	109
Priloga 9: Zemljevid današnje vzhodne Evrope in SND_____	110

Priloga 1: Zemljevid sedanjih civilizacijskih delitev v vzhodni Evropi
(Hupchick in Cox 1996: Map 4)

Priloga 2: Zemljevid Evrope v času obstoja velikomoravske države in začetka ustanavljanja ruskih kneževin l. 888 (McEvedy 1992: 47).

Priloga 3: Zemljevid vzhodno-zahodne cerkvene delitve v Evropi l. 1000
(McEvedy 1992: 55).

Priloga 4: Zemljevid Evrope leta 1346 (McEvedy 1992: 83).

Priloga 5: Zemljevid Evrope leta 1483 (McEvedy 1992: 99).

Priloga 6: Zemljevid širitev moskovske oz. ruske države (imperija) v Evropi do leta 1815 (*The Times- Atlas svetovne zgodovine* 1992: 163).

Priloga 7: Zemljevid širitve Sovjetske zveze in njene vplivne sfere v Evropi od I.
1939 do 1945 (*The Times- Atlas svetovne zgodovine* 1992: 274).

Priloga 8: Zemljevid današnje vzhodne Evrope in Skupnosti neodvisnih držav
(Lukic in Lynch 1996).

